

บทที่ 9

ชุดความรู้เรื่อง "สิ่งแวดล้อม" กับ "สื่อสารศึกษา"

1. เกริ่นนำ

ในโลกแห่งความเป็นจริง ความสัมพันธ์ระหว่างเรื่อง "สิ่งแวดล้อม" กับ "การสื่อสารมวลชน" ในโลกตะวันตกเกิดขึ้นในราวต้นทศวรรษ 1960 และเหตุการณ์ที่ถือว่าเป็นการเปิดม่านฟ้าของความสัมพันธ์ดังกล่าวก็คืองานเขียนของ Rachel Carson เรื่อง "The Silent Spring" (1962) ที่พรรณนาถึงอันตรายจากการใช้สารเคมีในการทำการเกษตรขนาดใหญ่ และส่งผลต่อการทำลายชีวิตพืชและสัตว์และระบบนิเวศทั้งระบบ หนังสือเล่มนี้ส่งผลสะท้อนในหลายๆ ด้าน ทั้งด้านการเมืองและทำให้ปัญหาเรื่องสิ่งแวดล้อมที่เคยเป็นความสนใจและความวิตกกังวลในกลุ่มนักวิชาการด้านวิทยาศาสตร์และสิ่งแวดล้อมกลุ่มเล็กๆ ขยายตัวออกไปสู่การรับรู้และจิตสำนึกของสาธารณชนวงกว้าง อันเนื่องมาจากคุณสมบัติพิเศษของการสื่อสารมวลชน และนับตั้งแต่ม่านฟ้าดังกล่าวได้เปิดออกแล้ว ความสัมพันธ์ดังกล่าวก็ได้เลือนหายไปอีกเลย กลับมีการพัฒนาการขึ้นมาอย่างต่อเนื่อง รวมทั้งส่งแรงกระเพื่อมถึงแวดวงวิชาการที่ได้สถาปนาสาขาย่อยสาขาใหม่ที่เป็นลูกผสมระหว่างสาขาการสื่อสารกับสาขาสิ่งแวดล้อมคือ "การสื่อสารสิ่งแวดล้อม" (Environmental communication) ขึ้นมา

ในกรณีของสังคมไทยก็ดูเหมือนจะก้าวเดินไปบนเส้นทางเดียวกับโลกตะวันตก กล่าวคือ ความสนใจในเรื่องสิ่งแวดล้อมในระยะเริ่มแรก (ก่อนยุคสังคมไทยเข้าสู่เส้นทางการพัฒนาประเทศให้เป็นระบบอุตสาหกรรม/ทุนนิยม) จะเริ่มมาจากแนวทาง "อนุรักษ์" เช่น การรักชีวิตพืชและสัตว์ จวบจนกระทั่งประเทศไทยก้าวเดินมาบนเส้นทางการพัฒนาระบบเศรษฐกิจแบบอุตสาหกรรมทุนนิยม ซึ่งต้องได้ของแถมมาคือปัญหาความเสื่อมโทรมของสภาพแวดล้อมที่เริ่มปะทุตั้งแต่ทศวรรษ 2530 (ราว ค.ศ.1980 ปลายๆ) หายเนด้านสิ่งแวดล้อมจึงเริ่มโคจรเข้ามาสู่แวดวงความสนใจของนักสื่อสารมวลชนที่เล่นบทเป็นผู้ตรวจตราสอดส่องภัยอันตรายของสังคม และก็เช่นเดียวกับเส้นทางของโลกตะวันตก กล่าวคือ ปรากฏการณ์ในโลกแห่งความจริงได้ส่งแรงกระเพื่อมมาถึงโลกวิชาการเช่นเดียวกัน

ผู้วิจัยได้ประมวลงานวิจัยด้านการสื่อสารสิ่งแวดล้อมที่อยู่ในสาขาวิชาการสื่อสารที่เริ่มตั้งแต่งานวิจัยชิ้นแรกๆ ที่ดำเนินการตั้งแต่เริ่มมีการเปิดสอนระดับปริญญาโทในด้านนิเทศศาสตร์เมื่อปี พ.ศ. 2525 จนถึงปัจจุบัน (ปี พ.ศ. 2556) รวมระยะเวลาประมาณ 3 ทศวรรษ และนำเสนออยู่ในหนังสือเรื่อง สื่อสาร-สิ่งแวดล้อม (2556) ในที่นี้ ผู้วิจัยจึงจะประมวลสรุปประเด็นสำคัญๆ จากบทความดังกล่าว

2. สถานภาพของงานวิจัยสื่อสารสิ่งแวดล้อมของไทย

นับตั้งแต่งานวิจัยสื่อสารสิ่งแวดล้อมของไทยชิ้นแรกที่ทำตั้งแต่กลางทศวรรษ 2525 (เป็นงานสำรวจความคิดเห็นและทัศนคติของประชาชนต่อการก่อตั้งโรงงานไฟฟ้าจากนิวเคลียร์) งานวิจัยเรื่องสื่อสารสิ่งแวดล้อมก็ไม่เคยจางหายไปจากแวดวงการวิจัยด้านการสื่อสารเลย ประจักษ์พยานก็เช่นในการประมวลชุดความรู้เรื่องการสื่อสารสิ่งแวดล้อมในครั้งนี้ ผู้วิจัยทำเพียงเลือกตัวแทนงานวิจัยบางชิ้นมาใช้เท่านั้น แต่ยังมีปริมาณงานวิจัยที่นำมาใช้ถึงเกือบ 200 เล่ม หรือเมื่อลองหาตัวแทนงานวิจัยในแต่ละประเด็นของสิ่งแวดล้อมเช่น ป่าไม้ น้ำ ขยะ อากาศเป็นพิษ พลังงาน ฯลฯ ก็พบว่า นัก

นิเทศศาสตร์ได้ทำวิจัยในประเด็นสิ่งแวดล้อมดังกล่าวครบถ้วนทุกประเด็น เพียงแต่ในแต่ละประเด็น อาจจะมีการนิยามทำวิจัยมากน้อยแตกต่างกันไป

อย่างไรก็ตาม ท่ามกลางปริมาณงานวิจัยที่มากมายและต่อเนื่องอย่างน่าพึงพอใจดังกล่าว ก็มีข้อค้นพบที่แสดงให้เห็นข้อจำกัดซึ่งน่าจะได้รับการแก้ไขสำหรับการวิจัยเรื่องสื่อสารสิ่งแวดล้อมในอนาคตต่อไปดังนี้

(i) ข้อจำกัดเรื่องกระบวนการทัศนที่ใช้ พบว่า งานวิจัยส่วนใหญ่จะใช้กระบวนการทัศนด้านการสื่อสารเพียงกระบวนการทัศนเดียว คือ Transmission Model เพื่อตั้งและตอบโจทย์ว่า จะใช้การสื่อสารทุกประเภทโดยเฉพาะสื่อมวลชนในการโน้มน้าว/สร้างผลกระทบต่อด้านสิ่งแวดล้อมแก่ผู้รับสารได้อย่างไร ผลจากการใช้กระบวนการทัศนเดียวกับผู้รับสารทุกกลุ่ม ในทุกสถานการณ์ ทุกเงื่อนไข ให้ข้อค้นพบว่า ไม่สามารถทำนายทิศทางของผลกระทบได้ ตัวอย่างเช่น ผู้รับสารที่อยู่กับปัญหาสิ่งแวดล้อมกับผู้ที่อยู่ไกลออกไปไม่สามารถอธิบายได้ด้วยกระบวนการทัศนเดียวกันได้

อันที่จริง ในช่วงปี พ.ศ. 2545-2547 สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ได้สนับสนุนให้มีชุดการวิจัยเรื่องการสื่อสารสิ่งแวดล้อมภายใต้กระบวนการทัศนใหม่คือ Ritualistic Model (ในหนังสือ "สื่อสาร-สิ่งแวดล้อม, (2556) ที่ได้กล่าวถึงไปแล้ว ศิริธรณ์ โรจนสุพจน์ ซึ่งเป็นนักวิจัยท่านหนึ่งในโครงการวิจัยดังกล่าวได้ประมวลสรุปงานวิจัยของชุดโครงการนี้อาไว้ด้วย) งานวิจัยดังกล่าวได้แสดงให้เห็นข้อเท็จจริง 2-3 ประการว่า การวิจัยโดยใช้กระบวนการทัศนใหม่นั้นมีความเป็นไปได้จริง และเมื่อทีมวิจัยทั้ง 4 ทีมไม่เพียงแต่ทำวิจัยเท่านั้น หากแต่ได้เข้าร่วมแก้ไขปัญหาสีเขียวสิ่งแวดล้อมด้วยเครื่องมือการสื่อสารที่เรียกว่า "การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม" (Participatory Action Research) โครงการวิจัยทั้ง 4 โครงการก็ได้พิสูจน์ว่า อาศัยเครื่องมือการสื่อสารจะช่วยให้ปัญหาสีเขียวสิ่งแวดล้อมในกรณีศึกษานั้นสามารถแก้ไขให้ลุล่วงหรืออย่างน้อยก็สามารถบรรเทาปัญหาไปได้บ้าง

(ii) ข้อจำกัดเรื่องการออกแบบงานวิจัย งานวิจัยส่วนใหญ่ออกแบบด้วยการใช้วิธีการวิจัยเชิงปริมาณด้วยการหาความสัมพันธ์ระหว่างตัวแปรต่างๆ แต่เนื่องจากตัวแปรที่นำมาใช้เช่น ภูมิหลังประชากร/กลุ่มตัวอย่างที่ศึกษาเป็นตัวแปรที่ไม่มีแนวคิด/ทฤษฎีรองรับ (เช่น อายุ เพศ ระดับการศึกษา ฯลฯ) จึงทำให้ข้ออธิบายผลการวิจัยไม่ได้ในชั้นแรก และในลำดับต่อไปก็ไม่สามารถมีข้อเสนอแนะที่เป็นจริงเป็นจังต่อประเด็นที่ศึกษาได้

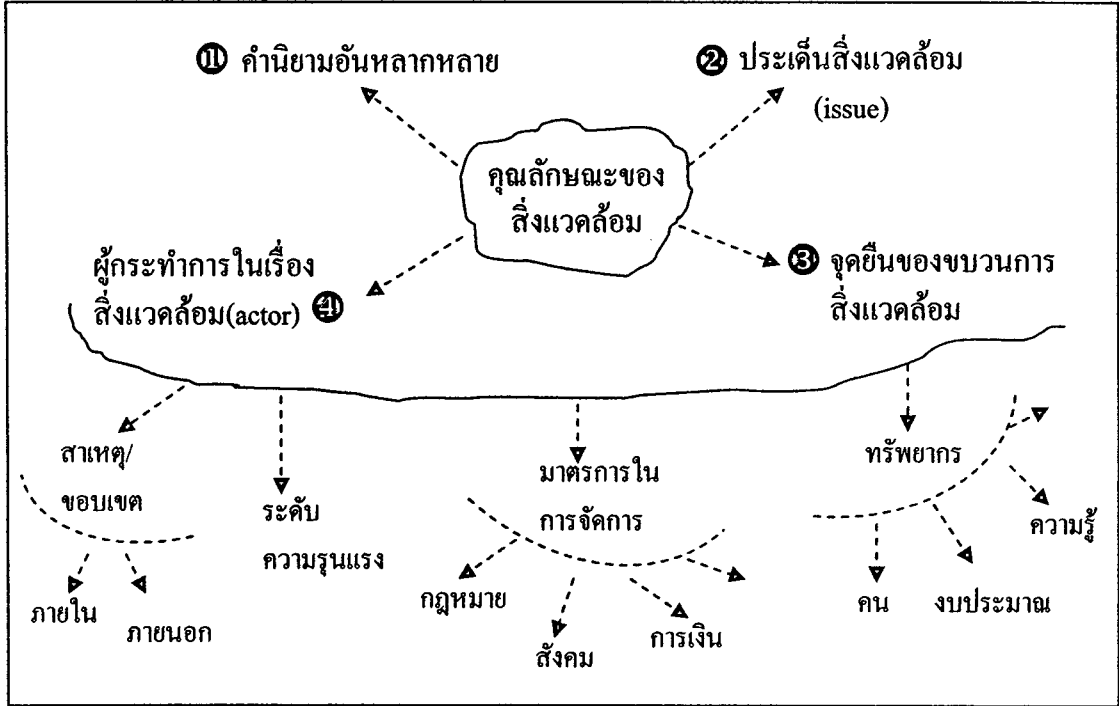
(iii) ข้อจำกัดเชิงทฤษฎี ซึ่งมีจากทั้ง 2 ฝ่าย กล่าวคือในฝั่งของการสื่อสาร ประเภทของทฤษฎีการสื่อสารที่นำมาใช้ก็จำกัดอยู่มาก งานวิจัยส่วนใหญ่ใช้ทฤษฎี Impact เกือบทั้งสิ้น ส่วนในฝั่งของเรื่องสิ่งแวดล้อมนั้น เนื่องจากนักวิจัยเป็นนักสื่อสาร จึงอาจจะขาดภูมิหลังด้านวิชาการสิ่งแวดล้อมอยู่แล้ว ดังนั้น นักวิจัยจึงแทบจะไม่สามารถระบุสถานภาพ (status) ของงานที่กำลังศึกษาว่าวางอยู่ตรงตำแหน่งใดของเรื่องสิ่งแวดล้อม

(iv) ข้อจำกัดเรื่องการเลือกกลุ่มตัวอย่าง เมื่อพิจารณาจากมุมมองของสายนิเทศศาสตร์ กลุ่มบุคคลที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับงานวิจัยอาจจะมีสถานะเป็นเพียง "ผู้ส่งสาร" หรือ "ผู้รับสาร" แต่ทว่าเมื่อพิจารณากลุ่มตัวอย่างจากมุมมองด้านสิ่งแวดล้อม สถานะของกลุ่มตัวอย่างจะเพิ่มความหลากหลายอย่างมาก ตัวอย่างเช่น ผู้ที่ต้องได้รับผลกระทบจากปัญหาสีเขียวสิ่งแวดล้อม หรือเป็นการทำงานด้านสิ่งแวดล้อมของภาครัฐ ภาคธุรกิจ ภาคองค์กรพัฒนาเอกชน ภาคประชาชน ก็จะแตกต่างกันอย่างมาก แต่ทว่าโดยส่วนใหญ่งานวิจัยยังไม่ได้จำแนกแยกแยะกลุ่มตัวอย่างตามเกณฑ์ด้านสิ่งแวดล้อม

จากข้อจำกัดดังกล่าว ผู้วิจัยได้ทดลองให้ข้อเสนอแนะประการเพื่อปรับแก้ข้อจำกัดดังกล่าว เช่น การทำความเข้าใจกับคุณลักษณะของเรื่อง "สิ่งแวดล้อม" เป็นอันดับแรก

3. การวิเคราะห์คุณลักษณะของเรื่อง "สิ่งแวดล้อม"

เนื่องจากการศึกษาเรื่อง "การสื่อสารสิ่งแวดล้อม" นั้น มีส่วนผสมที่เป็นเรื่องของ "สิ่งแวดล้อม" อยู่ครึ่งหนึ่ง และครึ่งของสิ่งแวดล้อมนี้จะเข้ามาเป็นตัวกำหนดเนื้อหาของสื่อสารที่จะออกมา ดังนั้นในที่นี้ เราจะทำความรู้จักคุณลักษณะ/มิติ/แง่มุมด้านสิ่งแวดล้อมอย่างพอสังเขปเพื่อช่วยปูเส้นทางแห่งความเข้าใจเรื่องการสื่อสารสิ่งแวดล้อมในลำดับต่อไป

ภาพที่ 26 : คุณลักษณะของเรื่อง "สิ่งแวดล้อม"

จากภาพที่แสดงนั้น เราอาจจะแบ่งคุณลักษณะของเรื่องสิ่งแวดล้อมออกเป็น 2 ระดับคือ
(ก) ระดับแรก

(1.1) ค่านิยม เริ่มต้นตั้งแต่การให้ค่านิยม "สิ่งแวดล้อม" จากนักวิชาการแต่ละท่าน ซึ่งอาจจะมีทั้งจุดร่วมและจุดต่างกัน เช่น นักวิชาการทุกท่านก็จะให้ค่านิยมว่า สิ่งแวดล้อมนั้นหมายถึงธรรมชาติทั้งมวลที่อยู่แวดล้อมตัวมนุษย์ รวมทั้งสิ่งสร้างทั้งหลายที่มนุษย์ได้สร้างสรรค์ขึ้นมา ส่วนจุดต่างนั้นก็คือ นักวิชาการบางท่านให้ความสนใจกับ "สิ่งแวดล้อมในใจ" (Inner-environment) โดยถือว่าเป็นปัจจัยเบื้องต้นของปัญหาสิ่งแวดล้อมทั้งมวล

ความสำคัญของการให้ค่านิยมนั้นก็คือ ค่านิยมเป็นประจักษ์ประตู่ที่เปิดไปสู่แนวทางการปฏิบัติ เช่น หากเรานิยาม "สิ่งแวดล้อม" ว่าหมายถึงธรรมชาติแวดล้อม ประเด็นที่เราสนใจก็จะเป็นเรื่องของป่า ดิน น้ำ อากาศ ฯลฯ แต่หากเรานิยามว่า สิ่งแวดล้อมยังหมายถึงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ที่เข้าไปเกี่ยวข้องกับธรรมชาติ หัวข้อการศึกษาของเราก็จะครอบคลุมไปถึงเรื่องสิทธิในเรื่องสิ่งแวดล้อมด้วย เป็นต้น

(1.2) ประเด็นสิ่งแวดล้อม (Issue) เนื่องจากเรื่องสิ่งแวดล้อมนี้มีขอบเขตกว้างขวางมาก มีประเด็นแวดล้อมรอบตัวมนุษย์อยู่หลายๆ แบบ และขอบเขตนั้นจะกว้างหรือแคบเพียงใดก็ขึ้นอยู่กับ

คำนิยามที่ได้กล่าวไปถึงข้างต้น แม้แต่สิ่งแวดล้อมที่เป็นธรรมชาติก็ยังมีทั้งจุดร่วมและจุดต่างกัน เช่น เรื่องป่าไม้และขยะอาจจะมีจุดต่างกันตรงที่เป็นสิ่งแวดล้อมตามธรรมชาติกับสิ่งแวดล้อมที่มนุษย์สร้างขึ้น แต่ทว่าจุดรวมก็อยู่ตรงที่ หากจัดการได้อย่างถูกต้องก็จะทำให้มนุษย์ได้ใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืน เป็นต้น

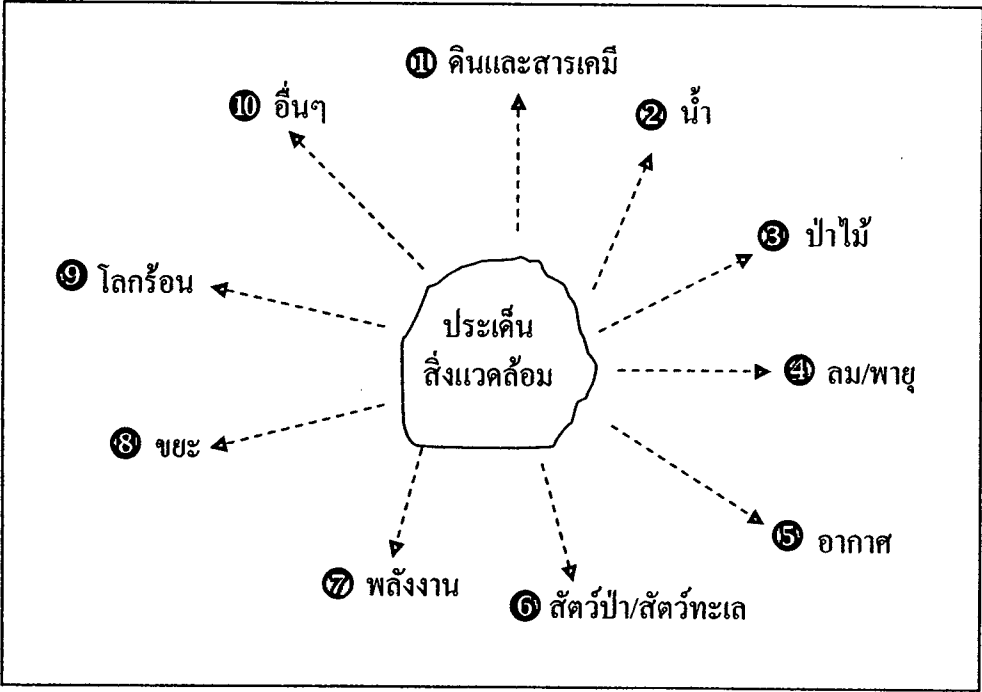
มีข้อเสนอจากนักสิ่งแวดล้อมศึกษาที่ได้เสนอให้มีวิธีการจัดประเภทสิ่งแวดล้อมเพื่อให้เหมาะกับการปฏิบัติงานที่เป็นรูปธรรมดังนี้

(ก) แบ่งตามประเด็น เป็นเรื่องน้ำ เชื้อโรค ป่า พลังงาน มลพิษ (ภาวะความเสี่ยงต่างๆ) อุตสาหกรรม เมือง การพัฒนา การท่องเที่ยว

(ข) แบ่งตามกลุ่มบุคคลที่เกี่ยวข้อง เช่น รัฐ องค์กรพัฒนาเอกชน องค์กรประชาชน องค์กรธุรกิจ ฝ่ายปกครองท้องถิ่น สตรี ชนกลุ่มน้อย เด็ก สื่อมวลชน ฯลฯ

(ค) ทางเลือกใหม่ๆ เช่น เกษตรทางเลือก พลังงานรูปแบบใหม่ แนวคิดใหม่ และจิตสำนึกใหม่ นวัตกรรมในการบริหารจัดการ เป็นต้น

สำหรับประเด็นสิ่งแวดล้อม อาจพบในงานวิจัยสื่อสารสิ่งแวดล้อมดังนี้

ภาพที่ 27 : ประเด็นสิ่งแวดล้อม

หากนำเอาเกณฑ์ประเด็นประเภทสิ่งแวดล้อมมาสำรวจงานวิจัยสื่อสารสิ่งแวดล้อมที่มีอยู่ในสาขานิติศาสตร์จะพบว่า มีงานวิจัยครบถ้วนในทุกประเด็น หากทว่าจะมีปริมาณมากน้อยในแต่ละประเด็นแตกต่างกันไป เช่น ประเด็นที่มีน้อยอย่างมากๆ คือเรื่องดิน ทั้งนี้อาจเป็นไปได้ว่าความรุนแรงเกี่ยวกับปัญหาเรื่องดิน (ดินเค็ม ดินเปรี้ยว ผิวหน้าดินหมดไป ฯลฯ) ยังมองไม่เห็นเด่นชัดและดูเป็นปัญหาเฉพาะกลุ่มคน เช่น เกษตรกร ในขณะที่ประเด็นเรื่องป่าไม้และน้ำนั้น มีงานวิจัยที่มีจำนวนมากและมีงานศึกษาอย่างต่อเนื่อง ซึ่งก็น่าจะมาจากวิกฤติด้านป่าไม้และน้ำนั้นมองเห็นได้อย่างชัดเจน เช่นเดียวกับปัญหาเรื่องพลังงาน ซึ่งมีทิศทางการวิจัยทั้งในแง่ "การเพิ่ม/การแสวงหาพลังงานแบบใหม่ๆ " (แต่กลับเป็นประเภทพลังงานที่มีอันตราย/มีความเสี่ยงสูง เช่น พลังงานนิวเคลียร์

ในขณะที่ไม่มีงานวิจัยพลังงานทางเลือกใหม่ๆ เช่น พลังงานลม พลังงานแสงอาทิตย์ ฯลฯ) และทั้งในแง่ "การลดการใช้พลังงาน" ที่มักจะเรียกร้องจากการประหยัดพลังงานจากประชาชน

จากตัวอย่างประเด็นสิ่งแวดล้อมที่มีงานวิจัยในสาขาสื่อสารศึกษานั้น เราอาจจะสกัดคุณลักษณะเด่นๆ ของแต่ละประเด็นออกมา ซึ่งจะส่งผลถึงเรื่องการสื่อสารที่เข้าไปเกี่ยวข้องด้วย ตัวอย่างของคุณลักษณะดังกล่าวก็เช่น

(1) แบ่งตามระดับความรุนแรงของปัญหา เช่น ปัญหามลภาวะจากเสียงที่ดังเกินไป อาจจะดูรุนแรงน้อยกว่าปัญหาความเสี่ยงจากโรงงานพลังงานนิวเคลียร์ระเบิด เป็นต้น อย่างไรก็ตาม การรับรู้ระดับความรุนแรงของแต่ละประเด็นก็ย่อมขึ้นกับวิธีการนำเสนอข่าวสารของสื่อมวลชนด้วยอย่างแน่นอน บางประเด็นอาจจะดูเป็นเพียงความรำคาญจากกลิ่นเหม็น (เช่น งานวิจัยเรื่อง "การมีส่วนร่วมและความพึงพอใจของประชาชนต่อการแก้ไขปัญหามลพิษอากาศและกลิ่นเหม็นในเขตเทศบาล ต.มาบตาพุด จ.ระยอง" ของสุนทรี ธาราคิณ, 2542) บางประเด็นก็อาจจะเป็นเรื่องเกี่ยวกับการลดค่าใช้จ่ายในชีวิตประจำวัน (เช่น งานวิจัยเรื่อง "การเปิดรับข่าวสารความรู้ และการมีส่วนร่วมของผู้ใช้น้ำในโครงการลดน้ำสูญเสียปทุมธานี-รังสิต" ของรินลี ลิ้มปิธิรัตน์, 2544) หรือบางประเด็นอาจจะสำคัญระดับเกี่ยวข้องกับชีวิตการทำมาหากิน (เช่น งานวิจัยเรื่อง "การเปิดรับข่าวสาร ความตระหนักรู้ และการมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์หอยหลอดของประชาชนในเขตอ.เมือง จ.สมุทรสงคราม" ของ วีระศักดิ์ จรินรัตนกร, 2544)

(2) แบ่งตามระดับความซับซ้อน ตัวอย่างเช่น ประเด็นการทิ้งขยะลงแม่น้ำลำคลองทำให้เน่าเสีย นั้น เป็นปัญหาที่ประชาชนน่าจะเข้าใจได้ง่ายกว่าประเด็นการตัดต่อพันธุกรรมของพืช/สัตว์ (GMOs) ลักษณะความซับซ้อนของประเด็นนั้นจะส่งผลมาถึงเรื่องการคัดเลือกและออกแบบสารเพื่อนำเสนอ (Message selection & design)

(3) แบ่งตามระดับความใกล้ตัว/ไกลตัว ตัวอย่างเช่น ประเด็นน้ำท่วม/ฝนแล้ง/อากาศเสีย อาจจะดูเป็นปัญหาใกล้ตัวมากกว่าปัญหาโลกร้อน หรือหากโรงงานไฟฟ้านิวเคลียร์จะมาตั้งอยู่ใกล้ๆ บ้านเรา ปัญหานี้ก็จะเปลี่ยนจากที่เคยเป็นปัญหาไกลตัวมาเป็นปัญหาใกล้ตัวทันที คุณลักษณะของความใกล้/ไกลของปัญหาสิ่งแวดล้อมจะส่งผลต่อการใช้การสื่อสารเพื่อสร้างความตระหนักและการมีส่วนร่วมของประชาชนอย่างแน่นอน

(4) สำหรับพัฒนาการของประเด็นเรื่องสิ่งแวดล้อมนั้น มีข้อน่าสังเกตคร่าวๆ ในที่นี้ก่อนว่า ในระยะเริ่มแรกของการสื่อสารสิ่งแวดล้อมนั้น ประเด็นเรื่องสิ่งแวดล้อมมักจะเกิดมาจากภัยธรรมชาติต่างๆ เช่น ภูเขาไฟระเบิด ลมพายุทอร์นาโด ฯลฯ แต่ในระยะต่อมา ปัญหาสิ่งแวดล้อมก็จะเริ่มเป็นประเด็นที่เกิดจากการกระทำของมนุษย์ เช่น เหมืองแร่ถ่านหิน การปล่อยก๊าซที่ทำลายชั้นโอโซน การตัดไม้ทำลายป่า ฯลฯ จนกระทั่งในระยะสุดท้าย ประเด็นปัญหาสิ่งแวดล้อมก็จะเริ่มก้าวเข้าสู่เรื่องความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ที่เข้าไปเกี่ยวข้องกับธรรมชาติ ตัวอย่างเช่น เรื่องกฎหมาย ความยุติธรรม หรือปัญหาเรื่องสิทธิมนุษยชนด้านสิ่งแวดล้อม เช่น งานวิจัยของลลิตริมา เกื้อสกุล (2547) เรื่อง "กลยุทธ์การสื่อสารของกองทัพบกเพื่อสร้างจิตสำนึกสาธารณะเรื่องสิทธิมนุษยชนด้านสิ่งแวดล้อม" เป็นต้น

(5) สำหรับมิติเรื่องของการสื่อสารนั้น มีข้อน่าสังเกตว่า งานวิจัยส่วนใหญ่ที่ได้กล่าวมามักจะพยายามตอบคำถามว่า "สื่อประเภทใด" (which media) จะมีประสิทธิผล/ประสิทธิภาพมากกว่ากันในการสร้างผลกระทบต่อบุคคล แต่ทว่าผู้เขียนมีความเห็นว่า สื่อแต่ละประเภทยังมีทั้งข้อเด่นและข้อจำกัดเฉพาะตัว เช่น สื่อโทรทัศน์นั้นเข้าถึงกลุ่มคนได้มากกว่า มีความถี่สูงมาก จึงเหมาะ

ที่จะใช้เพื่อจุดประกายความสนใจ กระตุ้นให้ตระหนัก แต่สื่อโทรทัศน์มีข้อจำกัดเรื่องเวลา จึงไม่เหมาะที่จะให้เนื้อหาความรู้ที่ต้องการคำอธิบาย ซึ่งสื่อสิ่งพิมพ์เช่นหนังสือพิมพ์และนิตยสารจะทำงานได้ดีกว่า ส่วนการลงมือปฏิบัตินั้น บรรดาสื่อประเภทแผ่นพับซึ่งเป็นสื่อที่สามารถพกพาติดตัวได้ ดูซ้ำทบทวนได้ น่าจะเป็นสื่อที่เหมาะสม ฉะนั้น ในการศึกษาเรื่องกลยุทธ์การสื่อสาร จึงควรขยายจากโจทย์การวิจัยว่า "สื่อประเภทใด หรือมีสื่ออะไรบ้าง" (เช่น โครงการรณรงค์) ขึ้นมาเป็นการแสวงหาความรู้ที่จะ "ใช้สื่อแต่ละประเภท ในแต่ละขั้นตอนของงานสิ่งแวดล้อมที่มีเป้าหมายย่อยๆ ในแต่ละขั้นที่เฉพาะตัว" มากกว่า

(1.3) จุดยืนของขบวนการสิ่งแวดล้อม หัวข้อนี้ก็เป็นประเด็นที่สำคัญอย่างหนึ่งเมื่อนักวิจัยไปหยิบจับเอากรณีศึกษาอันใดอันหนึ่งมาวิจัย เนื่องจากเมื่อเกิดปัญหาสิ่งแวดล้อมขึ้น ก็ได้มีบุคคล องค์กร และสถาบันต่างๆ พยายามที่จะหาวิธีการบรรเทา หรือจัดการแก้ไขปัญหาสีเขียวสิ่งแวดล้อม โดยที่แต่ละกลุ่มต่างก็มีรูปแบบและวิธีการแก้ไข/จัดการกับปัญหาสีเขียวสิ่งแวดล้อมที่แตกต่างกันไป อันสืบเนื่องมาจากความเข้าใจและการวิเคราะห์ปัญหารวมทั้งความเข้าใจต่อวิธีการแก้ไขปัญหา บริชา เปี่ยมพงศ์สานต์ (2534) ได้จัดแบ่งประเภทของกลุ่ม/ขบวนการสิ่งแวดล้อมออกเป็น 3 ระดับ ซึ่งแต่ละระดับสะท้อนให้เห็นถึงวิธีการรับรู้และวิธีการวิเคราะห์ รวมทั้งความเข้าใจในปัญหาสีเขียวสิ่งแวดล้อมคือ

- ระดับที่ (1) กลุ่มอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม - conservationist
- ระดับที่ (2) กลุ่มปฏิรูป - reformist
- ระดับที่ (3) กลุ่มเน้นการเปลี่ยนระบบ - radical

อนึ่ง การแบ่งกลุ่ม/ขบวนการสิ่งแวดล้อมออกเป็น 3 กลุ่มดังกล่าวนี้มีใช้การแบ่งแยกอย่างเด็ดขาด และมีใช้การแบ่งแยกอย่างหยุดนิ่ง กล่าวคือ ในแต่ละกลุ่ม แต่ละองค์กร อาจจะมีทั้งมิติของการอนุรักษ์และการปฏิรูปอยู่ร่วมกัน หรืออาจจะมีการพัฒนาเปลี่ยนแปลงจุดยืนจากกลุ่มปฏิรูปยกระดับขึ้นมาเป็นกลุ่มเน้นเปลี่ยนระบบก็เป็นได้

เมื่อนำจุดยืนของขบวนการสิ่งแวดล้อมทั้ง 3 จุดยืนมาสำรวจงานวิจัยสื่อสารสิ่งแวดล้อมในสาขานิติศาสตร์ ก็จะพบเส้นทางของจุดยืนทั้ง 3 ที่แปรไปตามช่วงเวลา กล่าวคือ ในช่วงก่อนทศวรรษ 2530 โดยส่วนใหญ่แล้ว งานวิจัยสื่อสารสิ่งแวดล้อมส่วนมากจะสังกัดอยู่ภายใต้จุดยืนแบบอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม อย่างไรก็ตาม ในช่วงกลางทศวรรษ 2530 ปัญหาสีเขียวสิ่งแวดล้อมในโลกแห่งความเป็นจริงของสังคมไทยมีความรุนแรงอย่างมากในแทบจะทุกประเด็นไม่ว่าจะเป็นเรื่องป่าไม้ น้ำท่วม พลังงานขาดแคลน ฯลฯ ดังนั้น ในช่วงเวลานี้ งานวิจัยจำนวนหนึ่งจึงเทเอียงมาในอีกปลายข้างหนึ่งของจุดยืน คือจุดยืนแบบเน้นการเปลี่ยนระบบในระดับต่างๆ อันสอดคล้องกับสภาพความเป็นจริงที่เกิดขึ้น ชื่อเรียกร้องและการเคลื่อนไหวของประชาชนกลุ่มต่างๆ และหลังจากระยะของการเผชิญหน้าผ่านไป โดยที่ปัญหาด้านสิ่งแวดล้อมได้ถูกแก้ไขไปบ้างบางส่วน ในภาคปฏิบัติการ สังคมไทยก็ได้ค่อยๆ ก้าวเข้ามาสู่จุดยืนที่อยู่ตรงกึ่งกลางระหว่างปลายทั้ง 2 ข้างคือจุดยืนแบบปฏิรูปสิ่งแวดล้อม ที่มีข้อเสนอพื้นฐานว่า การเรียกร้องการเปลี่ยนแปลงเพียงแค่ระดับจิตสำนึกและการปฏิบัติของระดับปัจเจกบุคคลนั้น คงไม่เพียงพอที่จะแก้ไขวิกฤติด้านสิ่งแวดล้อม แต่ให้เห็นว่าข้อเสนอของกลุ่มเปลี่ยนระบบก็ยาวนานเกินไป รวมทั้งไม่มีหลักประกันว่า แม้ว่าจะเปลี่ยนแปลงระบบโครงสร้างสังคมแล้ว ปัญหาสีเขียวสิ่งแวดล้อมจะได้รับการแก้ไขอย่างแท้จริง ดังนั้น กลุ่มปฏิรูประบบจึงเน้นเรื่อง "การบริหารจัดการสิ่งแวดล้อม" โดยอาจจะแยกเป็น 2 แนวทางใหญ่ๆ คือการบริหารจัดการเชิงเทคนิค และการบริหารจัดการเชิงสังคม (เน้นการมีส่วนร่วมของประชาชน)

ผู้วิจัยมีข้อเสนอว่า "ถึงอย่างไร สังคมไทยก็คงต้องการการแก้ปัญหาสิ่งแวดล้อมด้วยจุดยืนทั้ง 3 แบบ แต่หัวใจที่สำคัญก็คือ ความสมดุลระหว่างจุดยืนทั้ง 3 รวมทั้งการจัดคู่ให้ถูกต้อง (matching) ระหว่างระดับ/จังหวัดของปัญหากับจุดยืนแต่ละประเภท

(1.4) ผู้กระทำการในเรื่องสิ่งแวดล้อม (Actor) ในเรื่องสิ่งแวดล้อมนั้นมีคำกล่าวว่า สำหรับปัญหาเรื่องสิ่งแวดล้อมนั้น ไม่มีที่ยืนที่เป็นกลาง หากเราไม่เป็นส่วนหนึ่งของการแก้ไขปัญหา เราก็ต้องเป็นส่วนหนึ่งของการสร้างปัญหา และปัญหาสิ่งแวดล้อมนั้นมักจะไม่ใช่ปัญหาความรับผิดชอบของคนเพียงกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง ทั้งนี้เนื่องจากธรรมชาติของปัญหาสิ่งแวดล้อมนั้นมักจะมีลักษณะโยงใยเป็นตาข่าย หากเกิดเป็นปัญหาที่จุดหนึ่ง ก็จะส่งผลกระทบไปถึงอีกจุดหนึ่ง เช่น ปัญหาการทำเหมืองแร่ถ่านหิน ที่ส่งผลถึงมลภาวะในอากาศ ส่งผลสะท้อนต่อไปถึงสุขภาพของประชาชนที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ใกล้เคียง เป็นต้น

ในการแก้ปัญหาสิ่งแวดล้อมของสังคม จึงได้มีกระแสดูแลเรียกร้องให้ทุกภาคส่วนของสังคมเข้ามามีส่วนร่วมกัน ทั้งภาครัฐ ภาคธุรกิจ ภาคองค์กรพัฒนาเอกชน และภาคประชาชน อย่างไรก็ตาม ในแต่ละภาคส่วนนั้นมีคุณลักษณะเฉพาะประจำตัว มีทรัพยากรเฉพาะ ดังนั้น วิธีการเข้าไปเกี่ยวข้องและจัดการกับเรื่องสิ่งแวดล้อมของผู้กระทำการ (actor) แต่ละภาคส่วนจึงมีลีลาท่วงทำนองที่แตกต่างกัน โดยเฉพาะในส่วนที่เกี่ยวข้องกับเรื่องการสื่อสาร

สำหรับการแบ่งประเภทผู้กระทำการในเรื่องสิ่งแวดล้อมนั้น อาจแบ่งได้เป็น 5 กลุ่ม

- (1) ผู้กระทำการที่เป็นภาครัฐ
- (2) ผู้กระทำการที่เป็นภาคธุรกิจ
- (3) ผู้กระทำการที่เป็นภาคองค์กรพัฒนาเอกชน
- (4) ผู้กระทำการที่เป็นภาคประชาชน
- (5) ผู้กระทำการที่เป็นความร่วมมือระหว่างภาคต่างๆ

เช่นเดียวกับประเด็นอื่นๆ ก็คือ เมื่อนำเกณฑ์กลุ่มผู้กระทำการทั้ง 5 ประเภทไปสำรวจงานวิจัยสื่อสารสิ่งแวดล้อมก็จะพบว่า มีครบทุกภาคส่วนของผู้กระทำการ แต่โดยส่วนใหญ่จะเน้นของภาครัฐและภาคธุรกิจเอกชน ทั้งๆ ที่ความจริงแล้ว งานบริหารจัดการสิ่งแวดล้อมภาคประชาชนนั้นมีบทเรียนแห่งความสำเร็จที่น่าสนใจ แต่ทว่าก็มีข้อจำกัดตรงที่มีขอบเขต "ระดับชุมชน/ท้องถิ่น" เท่านั้น ในอนาคตจึงควรมีงานศึกษาการทำงานร่วมระหว่างภาคส่วนให้มากขึ้น เช่น การสื่อสารเพื่อการขยายผลสำเร็จจากกรณีของภาคประชาชนไปสู่ภาคนโยบายของรัฐ เป็นต้น

(ข) ระดับที่สอง เป็นระดับที่ต่อเนื่องมาจากระดับแรก ซึ่งมีมิติ/ตัวแปรที่เกี่ยวข้องอยู่หลายประเด็นที่จะต้องพิจารณารวมเข้าไปเมื่อหยิบยกรับกรณีต่างๆ มาทำวิจัย มิติ/ตัวแปรเหล่านี้ก็เช่น

(2.1) สาเหตุ/ขอบเขตของปัญหาสิ่งแวดล้อม เช่น เป็นสาเหตุที่เกิดจากภายในเองหรือมาจากภายนอก ตัวอย่างเช่น ปัญหาขยะ หากเกิดมาจากการทิ้งขยะของชาวบ้าน ก็อาจจะจัดการได้ด้วยรูปแบบธนาคารขยะ แต่หากเป็นกรณีน้ำเน่าเสียที่มาจากโรงงาน วิธีการบริหารจัดการก็ต้องใช้มาตรการอื่นแล้ว

(2.2) ระดับความรุนแรงของปัญหา ดังที่กล่าวมาในเรื่องประเด็นสิ่งแวดล้อม

(2.3) มาตรการในการจัดการ ซึ่งมีหลายแบบ เช่น มาตรการทางกฎหมาย ซึ่งผู้ที่จะใช้มาตรการนี้ได้ก็ต้องเป็นภาครัฐและใช้ในขอบเขตมหภาค ในขณะที่หากเป็นระดับชาวบ้าน ก็อาจจะใช้มาตรการทางสังคม เช่น การออกกฎระเบียบที่ตกลงร่วมกันในการใช้ป่าชุมชนของชาวบ้าน หรือ

มาตรการด้านการเงิน เช่น การจัดตั้งกองทุนสิ่งแวดล้อม หรือการเก็บภาษีสิ่งแวดล้อม ฯลฯ ในการใช้มาตรการแต่ละแบบ บทบาทของการสื่อสารที่เข้าไปเกี่ยวข้องก็จะแตกต่างกันออกไป

(2.4) **ทรัพยากรที่นำมาใช้ในการบริหารจัดการ** ซึ่งอาจจะเป็นตัวแปรที่ต่อเนื่องมาจากประเภทของผู้กระทำการ เช่น ทรัพยากรบุคคล งบประมาณ ความรู้ เป็นต้น

4. พัฒนาการของเรื่องสิ่งแวดล้อมในโลกแห่งการสื่อสาร

เนื่องจากเรื่องสิ่งแวดล้อมนั้นเป็นเรื่องที่มีปัจจัยต่างๆ เข้ามาเกี่ยวข้องด้วยอย่างมากมาย ทั้งปัจจัยด้านธรรมชาติ เศรษฐกิจ การเมือง สังคม วัฒนธรรม ฯลฯ ดังนั้น ผู้วิจัยจึงเสนอว่า เราควรที่มีมุมมองแบบทั้งทางยาว ทางกว้าง และทางลึกในเรื่องของการสื่อสารสิ่งแวดล้อม

มุมมองแบบทางยาวก็คือ เราควรที่จะศึกษาพัฒนาการของเรื่องการสื่อสารสิ่งแวดล้อมตั้งแต่อดีตมาจนถึงปัจจุบันเพื่อที่จะได้แสวงหาแนวทางที่ดีที่สุดสำหรับอนาคต ส่วนมุมมองแบบทางกว้างก็คือ ปัญหาสิ่งแวดล้อมหลายปัญหาเป็นปัญหาระดับโลก รวมทั้งวิธีการวิเคราะห์และวิธีการแก้ปัญหาที่มีตัวอย่างในระดับโลก ดังนั้น ผู้วิจัยจึงเสนอให้ศึกษากรณีของตัวอย่างจากต่างประเทศประกอบด้วย (เช่น พัฒนาการของการสื่อสารสิ่งแวดล้อมของต่างประเทศ)

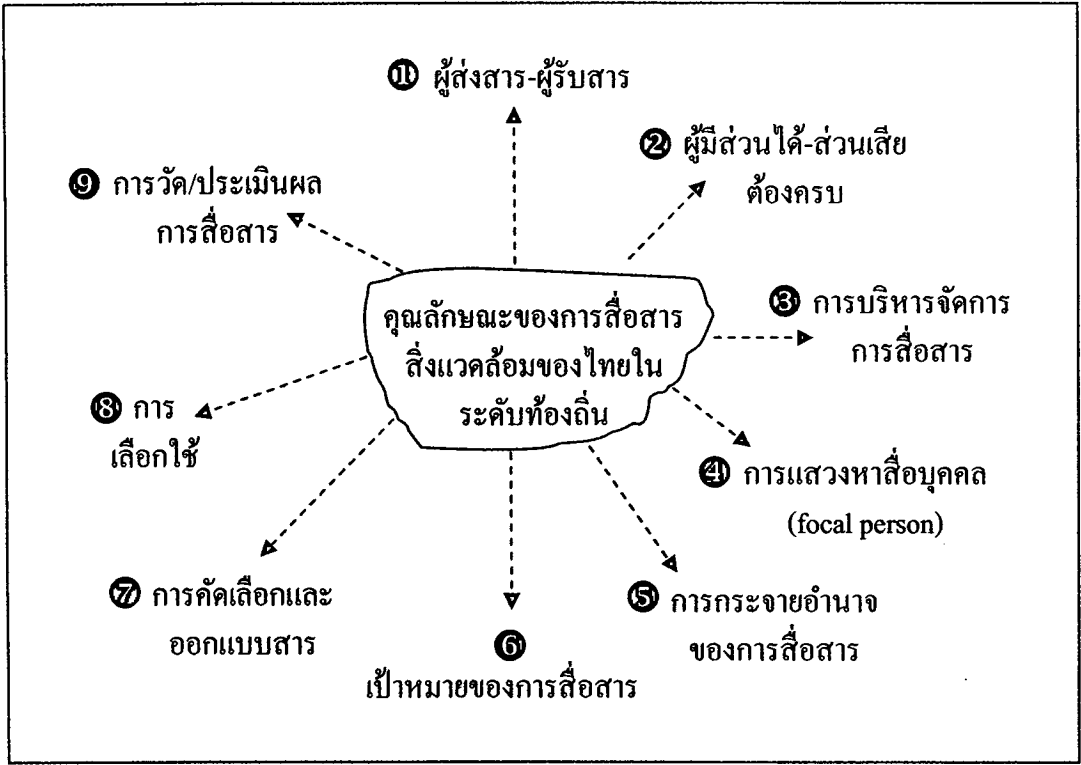
ตัวอย่างงานศึกษาที่ดีก็เช่น บทสำรวจของ A. Dahlan ที่ได้ประมวลบทบาทของสื่อมวลชนในประเด็นเรื่องสิ่งแวดล้อม โดยเฉพาะจากเนื้อหาประเภทข่าวและสารคดี และให้ข้อค้นพบที่น่าสนใจ เช่น สื่อมวลชนตะวันตกได้ค่อยๆ ค้นพบวิธีการรายงานข่าวสิ่งแวดล้อม ซึ่งแต่เดิมยังถูกกักขังอยู่ในค่านิยมทั่วไปของ "ข่าว" ที่ต้องเป็นเหตุการณ์ขนาดใหญ่ เป็นหายนะอันตราย มีผลกระทบรุนแรงต่อคนหมู่มาก ฯลฯ ซึ่งหากเกาะติดนิยามดังกล่าว ก็คงเป็นการยากที่จะหาเหตุการณ์หายนะมารายงานได้อยู่ทุกวันหรือเป็นประจำ ดังนั้น ข่าวสิ่งแวดล้อมจึงค่อยๆ พัฒนาเกณฑ์ใหม่สำหรับค่านิยมของข่าวสิ่งแวดล้อมขึ้นมา เช่น แนวคิดใหม่ๆ ด้านสิ่งแวดล้อม รายงานการประชุมสัมมนา ฯลฯ

ส่วนในโลกวิชาการนั้น ในขณะที่แวดวงวิชาการของไทยยังขาดแคลน "ทฤษฎีการสื่อสารสิ่งแวดล้อม" เป็นการเฉพาะ จึงจำเป็นต้องนำเอา "ทฤษฎีการสื่อสารแบบต่างๆ ไป" มาใช้ ในโลกวิชาการตะวันตก นักวิชาการด้านสื่อสารสิ่งแวดล้อมบางท่านได้นำเสนอแนวทางการจัดประเภทงานวิจัยด้านสื่อสารสิ่งแวดล้อม ซึ่งอาจจะพัฒนาไปเป็นทฤษฎีการสื่อสารสิ่งแวดล้อมต่อไปได้ในอนาคต เช่น การจัดประเภทของ R. Cox (2013) ในหนังสือชื่อ *Environmental Communication and the Public Sphere* เป็นต้น

ส่วนมุมมองในทางลึกนั้น แม้ว่าในกรณีของการใช้สื่อมวลชนเพื่องานสิ่งแวดล้อมนั้น ผู้วิจัยมีข้อสังเกตว่า เนื่องจากสื่อมวลชนนั้นมีลักษณะเป็นสากลพอสมควร ดังนั้น สังคมไทยจึงอาจจะโยกบทเรียน/บทสรุปจากกรณีของต่างประเทศมาใช้กับกรณีของไทยได้เลย แต่หากเป็นการสื่อสารระดับอื่นๆ เช่น การสื่อสารชุมชน ผู้วิจัยพบว่า การใช้สื่อชุมชนประเภทต่างๆ ในการจัดการกับงานสิ่งแวดล้อมนั้นค่อนข้างมีลักษณะเฉพาะ ดังนั้น หากหน่วยการศึกษา (Unit of analysis) เป็นระดับชุมชน/ท้องถิ่น ผู้วิจัยเสนอว่าเราควรศึกษาจากกรณีของไทยอย่างลึกซึ้ง

ตัวอย่างเช่น ตัวอย่างของคุณลักษณะบางประการของการสื่อสารสิ่งแวดล้อมระดับชุมชนที่สังเคราะห์มาจากการวิจัยเรื่องการสื่อสารสิ่งแวดล้อม 4 ขั้นที่ได้รับการสนับสนุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ในช่วงปีพ.ศ.2545-2549 (ดูกาญจนา สื่อสารเพื่อโลกสวย, 2549) งานวิจัยทั้ง 4 ขั้นนี้ แม้จะทำการศึกษาในประเด็นและพื้นที่ที่แตกต่างกัน แต่ทว่ามิจุดร่วมกันคือ ได้ใช้ "กระบวนการทัศน์ใหม่ด้านการสื่อสาร" ที่เน้นการสื่อสารรูปแบบพิเศษที่เรียกว่า "การสื่อสารแบบมีส่วนร่วม

ร่วม" (Participatory communication) และได้พบคุณลักษณะร่วมของการสื่อสารสิ่งแวดล้อมในชุมชนท้องถิ่นของไทยดังนี้

ภาพที่ 28 : คุณลักษณะของการสื่อสารสิ่งแวดล้อมของไทยในระดับท้องถิ่น

สำหรับการพัฒนาการเรื่องการสื่อสารสิ่งแวดล้อมของไทย นับตั้งแต่เริ่มมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจแผนแรกของไทยคือ ทศวรรษ 2500 มาจนถึงทศวรรษ 2550 ผู้วิจัยพบว่าสามารถแบ่งยุคพัฒนาการสื่อสารสิ่งแวดล้อมได้เป็น 3 ยุคใหญ่ๆ

ยุคแรก : ยุครักสายลมแสงแดด (ช่วงก่อนปีพ.ศ.2530) เป็นยุคที่มีกลุ่มรักสิ่งแวดล้อมกลุ่มเล็กๆ ที่เริ่มให้ความสนใจกับการอนุรักษ์สิ่งมีชีวิตโดยเฉพาะพืชและสัตว์ เช่นเดียวกับในโลกของสื่อจะมีรายการสื่อมวลชนที่เกี่ยวข้องกับความรักในธรรมชาติและพืช/สัตว์ทั้งหลาย โดยยังไม่ค่อยมีการพูดถึงปัญหาสิ่งแวดล้อมอันน่าจะเนื่องจากสังคมไทยยังมิได้เริ่มต้นกระบวนการเข้าสู่ระบบทุนนิยม/อุตสาหกรรม

ยุคสอง : ช่วงเวลาแห่งความขัดแย้ง ในช่วงทศวรรษ 2520-30 ผลพวงจากการพัฒนาอุตสาหกรรมทุนนิยมเริ่มส่งผลกระทบต่อปัญหาสิ่งแวดล้อมในแทบจะทุกประเด็น โดยเฉพาะเรื่องการสร้างเขื่อนเพื่อกักเก็บน้ำไปสร้างพลังงานไฟฟ้าป้อนโรงงานอุตสาหกรรม อันเป็นการช่วงชิงทรัพยากรธรรมชาติจากคนกลุ่มหนึ่งที่ยังชีพจากระบบเกษตรธรรมชาติ ความขัดแย้งโดยเฉพาะประเด็นการสร้างเขื่อนและการต่อต้านปะทุไปทั่วสังคม

ยุคสาม : ยุคการจัดการสิ่งแวดล้อม นับตั้งแต่ทศวรรษ 2540 เป็นต้นมา หลังจากผ่านยุคสายลมแสงแดดและยุคปะทะเฉี่ยวชนมาแล้ว การสื่อสารสิ่งแวดล้อมก็ก้าวเข้าสู่ยุคการจัดการสิ่งแวดล้อม ซึ่งอาจจะแบ่งเป็นหลายแนวทางตามทัศนะของ R. Cox (2013) เช่น กลุ่มเน้นการมีส่วนร่วมของประชาชน กลุ่มแสวงหาภูมิปัญญาท้องถิ่น หรือกลุ่มที่แสวงหาแนวคิดใหม่กับการจัดการสิ่งแวดล้อม เช่น การตลาดสีเขียว สิทธิสิ่งแวดล้อม เป็นต้น

5. ทฤษฎีที่ใช้ในงานวิจัยสื่อสารสิ่งแวดล้อม

ดังที่ได้เกริ่นมาบ้างแล้วว่า งานวิจัยด้านสื่อสารสิ่งแวดล้อมนั้นไม่ผู้จะเน้นบทบาทของทฤษฎีที่จะนำมาช่วยในการศึกษามากเท่าใดนัก รวมทั้งยังไม่มีทฤษฎีการสื่อสารสิ่งแวดล้อมที่จะนำมาใช้เป็นการเฉพาะ ฉะนั้น บทบาทของทฤษฎีที่มองเห็นได้อย่างชัดเจนในงานวิจัยสื่อสารสิ่งแวดล้อมจึงมีอยู่ 2 ค่ายใหญ่ๆ อันเป็นค่ายทฤษฎีที่มีข้อตกลงเบื้องต้น (Basic assumption) มีคำอธิบายเนื้อหาทฤษฎีที่แตกต่างกันโดยสิ้นเชิง เมื่อนำมาใช้ในงานวิจัยสื่อสารสิ่งแวดล้อม จึงมีการตั้งโจทย์การวิจัยที่แตกต่างกัน ทฤษฎีทั้ง 2 ค่ายนั้นคือ ทฤษฎีหน้าที่นิยมของสื่อ (Functionalism of Media) และทฤษฎีเศรษฐศาสตร์การเมืองของสื่อ (Political Economy of Media) ในที่นี้จึงจะนำเสนอข้อสรุปจาก 2 ทฤษฎีนี้ ส่วนทฤษฎีการสื่อสารอื่นๆ นั้นจะแยกไปอยู่รวมภายใต้หัวข้อ "การศึกษาผู้รับสาร"

5.1 ทฤษฎีหน้าที่นิยมกับงานวิจัยสื่อสารสิ่งแวดล้อม

M. Alavi Dahlan (1994) กล่าวอ้างอิงเรื่องบทบาทหน้าที่ของสื่อมวลชนต่อเรื่องสิ่งแวดล้อม (อันเป็นแนวคิดที่วางอยู่บนพื้นฐานของทฤษฎีหน้าที่นิยม) โดยย้อนกลับไปถึงต้นกำเนิดของผู้วางรากฐานทฤษฎีหน้าที่นิยมของสื่อมวลชน คือ H. Lasswell เมื่อ Lasswell ระบุว่า หน้าที่ประการแรกของสื่อมวลชนนั้นก็คือ "การเฝ้าระวัง/เฝ้าติดตามสอดส่องความเป็นไปของสังคม" และ "ความเป็นไปของสังคม" นี้ Lasswell ก็ได้ระบุเอาไว้อย่างชัดเจนด้วยว่า "เป็นการเฝ้าระวังที่ต้องเน้นหนักเรื่องสิ่งแวดล้อม" อย่างไรก็ตาม Dahlan ก็ยังมีความเห็นต่อไปว่า ในขั้นเริ่มแรกนั้น การเฝ้าระวังเรื่องสิ่งแวดล้อมนั้นจะกินขอบเขตที่กว้างขวาง ทั้งเรื่องสิ่งแวดล้อมที่ไม่ใช่กายภาพ แต่เป็นสิ่งแวดล้อมด้านสังคม (Non-physical, social environment) หากทว่าวิกฤติการณ์ด้านปัญหาสิ่งแวดล้อมในช่วงทศวรรษ 1970-1990 ที่ดูเหมือนว่า ปัญหาสิ่งแวดล้อมด้านกายภาพ หรือการเน้นปัจเจกบุคคลในเรื่องสิ่งแวดล้อม (เช่น ธรรมชาติสำนักของปัจเจกบุคคล) ก็ดูเหมือนทำให้มิติของ "สิ่งแวดล้อมแบบองค์รวม" นั้นจะถูกมองข้ามไป เขาจึงนำเสนอทัศนะว่า น่าจะมีการขยายบทบาทหน้าที่ของสื่อมวลชน/การสื่อสารในรูปแบบอื่นๆ ให้มากกว่าหน้าที่เฝ้าระวังเท่านั้น รวมทั้งต้องขยายทัศนะต่อเรื่องสิ่งแวดล้อมให้กว้างขวางและลึกซึ้งมากกว่าที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน

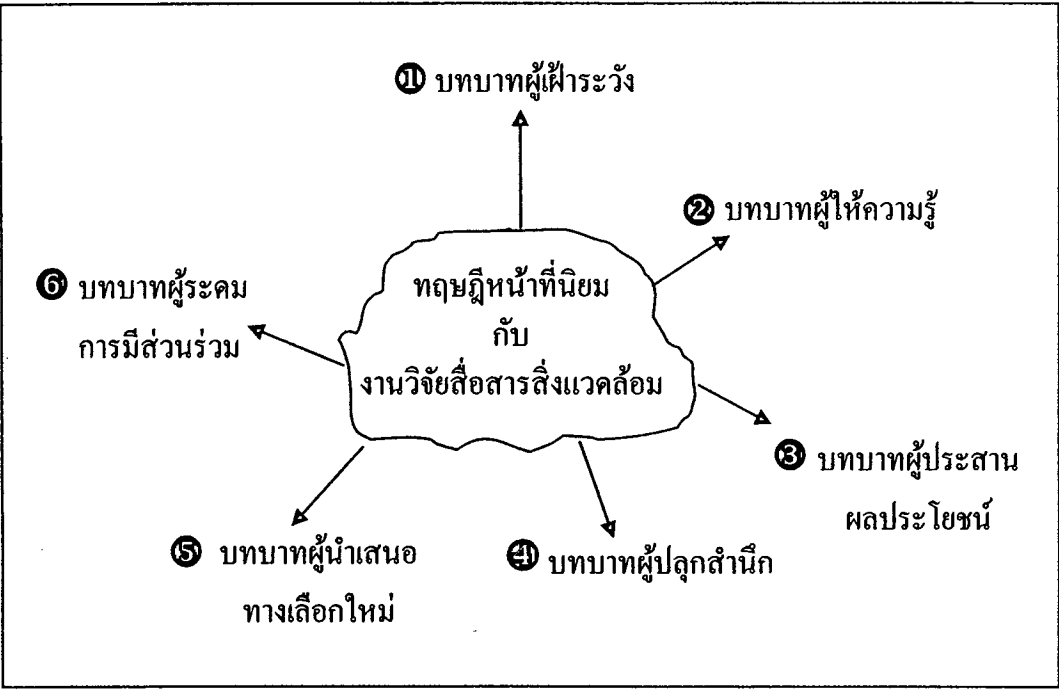
สำหรับการนำทฤษฎีหน้าที่นิยมมาใช้ในเรื่องสิ่งแวดล้อมนั้น น่าจะจัดอยู่ในหมวดของสาขาการสื่อสารเพื่อการพัฒนาสังคม ซึ่งเสถียร เขยประทับ (2531) ได้รวบรวมบทบาทหน้าที่ของการสื่อสารในการพัฒนาไว้จากนักวิชาการด้านการสื่อสารเพื่อการพัฒนาชาวตะวันตกหลายท่าน (เช่น Pool, Schramm และ Rao) ที่มีอย่างหลากหลาย เช่น

(1) สร้างจินตภาพที่เอื้ออำนวยต่อการพัฒนาขึ้นในจิตใจของประชาชน เช่น แสดงให้เห็นว่าโลกทั้งโลกเป็นชุมชนเดียวกัน (และเผชิญปัญหาร่วมกัน เช่น ปัญหาโลกร้อน)

(2) ส่งเสริมให้เกิดความเต็มใจที่จะวางแผนและปฏิบัติการในระดับกว้าง

(3) ส่งเสริมการสร้างจิตสำนึกในความเป็นชาติ และตระหนักถึงการเป็นสมาชิกในชุมชน

เมื่อนำทฤษฎีหน้าที่นิยมของสื่อมาสำรวจงานวิจัยสื่อสารสิ่งแวดล้อมของไทย ก็พบว่า มีบทบาทหน้าที่ที่สื่อสามารถดำเนินการได้ในประเด็นสิ่งแวดล้อมอยู่ 5-6 บทบาทคือ

ภาพที่ 29 : ทฤษฎีหน้าที่นิยมกับงานวิจัยสื่อสารสิ่งแวดล้อม

- (i) บทบาทของผู้เฝ้าระวังปัญหาสิ่งแวดล้อม (Surveillance) อันเป็นหน้าที่พื้นฐานอันดับแรกที่ต้องมีอยู่ก่อนแล้ว โดยเฉพาะอย่างยิ่งกับสื่อบางประเภทเช่น หนังสือพิมพ์และกับช่วงเวลาที่มิวิกฤตเกิดขึ้น
- (ii) บทบาทของการให้ความรู้/ความเข้าใจเรื่องสิ่งแวดล้อม (Education/Socialization) การแสดงบทบาทประเภทนี้มักจะมีประเภทและธรรมชาติของสื่อเข้ามาเกี่ยวข้อง เช่น สื่อวิทยุจะสามารถแสดงบทบาทนี้ได้ดีที่สุด
- (iii) บทบาทหน้าที่ในการประสานผลประโยชน์ของฝ่ายต่างๆ ในสังคม (Correlation) บทบาทนี้เกิดขึ้นเมื่อสภาพปัญหาของเรื่องสิ่งแวดล้อมได้ก้าวเข้าสู่สถานการณ์แห่งความขัดแย้งระหว่างกลุ่มคนกลุ่มต่างๆ ที่มีผลประโยชน์ขัดแย้งกัน
- (iv) บทบาทของผู้กระตุ้นหรือผู้ปลูกสำนึกด้านสิ่งแวดล้อม จากคำนิยามของสิ่งแวดล้อมที่เป็นมิติภายใน (Inner-environment) ทำให้การสื่อสารถูกมอบหมายบทบาทหนึ่งในประเด็นเรื่องสิ่งแวดล้อม คือการกระตุ้นหรือปลูกจิตสำนึกด้านสิ่งแวดล้อมที่ต้องการเปลี่ยนแปลงไปตามสภาพความเป็นจริง เช่น จิตสำนึกในการประหยัดการใช้ทรัพยากรธรรมชาติ เป็นต้น
- (v) บทบาทของผู้นำเสนอทางเลือกใหม่ๆ ด้านสิ่งแวดล้อม สำหรับจุดยืนของกลุ่มที่เน้นการบริหารจัดการสิ่งแวดล้อม เมื่อปฏิเสธวิธีการจัดการกับสิ่งแวดล้อมแบบเก่าๆ ก็ต้องนำเสนอวิธีการจัดการสิ่งแวดล้อมแบบใหม่ๆ และต้องใช้การสื่อสารทุกประเภทนำเสนอพร้อมทั้งโน้มน้าวให้ยอมรับทางเลือกใหม่ๆ ดังกล่าว
- (vi) บทบาทของการระดมการมีส่วนร่วมในเรื่องสิ่งแวดล้อม เมื่อความเข้าใจในเรื่องสิ่งแวดล้อมพัฒนามาจนถึงยุคที่ 3 ที่เห็นว่า ปัญหาเรื่องสิ่งแวดล้อมนั้นเป็นปัญหาของทุกคนที่มีส่วนช่วยกันสร้างและต้องมีส่วนช่วยกันแก้ไข การสื่อสารก็จะถูกมอบหมายให้เล่นบทบาทของผู้กระตุ้นให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วม รวมทั้งนำเสนอวิธีการที่จะมีส่วนร่วมด้วย

แม้ว่าทฤษฎีหน้าที่นิยมของสื่อจะถูกนำมาใช้อย่างมากในงานวิจัยสื่อสารสิ่งแวดล้อม แต่ผู้วิจัยก็มีข้อสังเกตว่า ประเภทของสื่อที่นำมาศึกษานั้นมักจะเป็น "สื่อมวลชน" เท่านั้น แต่นี่อาจจะเป็นเหตุผลให้ "บทบาทหน้าที่ของสื่อ" ต่อประเด็นเรื่องสิ่งแวดล้อมมีได้อย่างจำกัดมาก ในอนาคต ผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะว่า ควรขยายประเภทของสื่อไปยังสื่อประเภทอื่นๆ เช่น สื่อกิจกรรม (การจัดค่าย) สื่อบุคคล สื่อพื้นบ้าน สื่อใหม่ ฯลฯ ซึ่งจะช่วยให้เห็นบทบาทหน้าที่ของสื่อต่อเรื่องสิ่งแวดล้อมได้มากกว่าที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน

(5.2) ทฤษฎีเศรษฐศาสตร์การเมืองกับงานวิจัยสื่อสารสิ่งแวดล้อม

เมื่อเปรียบเทียบกับทฤษฎี Functionalism ที่เป็นทฤษฎีกระแสหลักในแวดวงนิเทศศาสตร์แล้ว ต้องถือว่าทฤษฎีเศรษฐศาสตร์การเมืองนั้นมีสถานะเป็นเพียงกระแสรอง/กระแสทางเลือกเท่านั้น ด้วยเหตุนี้ จึงมีงานวิจัยการสื่อสารสิ่งแวดล้อมในปริมาณที่น้อยมากที่นำเอาทฤษฎีเศรษฐศาสตร์การเมืองมาใช้เป็นแนวทางในการวิเคราะห์

อย่างไรก็ตาม เนื่องจากทศวรรษพื้นฐานของสำนักคิดเศรษฐศาสตร์การเมืองที่เชื่อในกฎพื้นฐานที่ว่า "ความขัดแย้ง" นั้นเป็นพื้นฐานของการเคลื่อนไหวในสังคม ทศวรรษดังกล่าวจะสอดคล้องกับประเด็นด้านสิ่งแวดล้อมที่มักจะเผยตัวเองออกมาด้วยการมีความขัดแย้งปะทุออกเป็นระยะๆ และสะท้อนให้เห็นจากความขัดแย้งนั่นเองว่า ระบบสังคมของเรามีโครงสร้างอำนาจของคนกลุ่มต่างๆ ไม่เสมอหน้ากัน และนี่ก็คงเป็นเหตุผลหนึ่งที่ทำให้งานวิจัยการสื่อสารสิ่งแวดล้อมที่ใช้ทฤษฎีเศรษฐศาสตร์การเมืองเป็นเครื่องมือในการวิเคราะห์ก็ไม่เคยขาดหายไปจากเส้นทางประวัติศาสตร์ของงานวิจัยในหัวข้อนี้

การนำเอาทฤษฎีเศรษฐศาสตร์การเมืองมาใช้ในการงานวิจัยการสื่อสารสิ่งแวดล้อมนั้นสามารถทำได้ในหลายแง่มุม ไม่ว่าจะเป็นมิติเศรษฐกิจ การเมือง สังคม หรือวัฒนธรรมก็ตาม ดังจะยกตัวอย่างงานวิจัยไทยในหลายๆ แง่มุมมานำเสนอในที่นี้

ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการสื่อสารโดยเฉพาะสถาบันสื่อมวลชนนั้น ก็เป็นจุดแตกหักอีกจุดหนึ่งที่ทำให้ทฤษฎีเศรษฐศาสตร์การเมืองมีความแตกต่างจากทฤษฎีหน้าที่นิยม กล่าวคือ ทฤษฎีเศรษฐศาสตร์การเมืองมีความเห็นว่า ท่ามกลางความขัดแย้งระหว่างฝ่าย/กลุ่มต่างๆ ในสังคมนั้น เป็นการยากลำบากอย่างยิ่งที่สื่อมวลชนจะสามารถ "ยืนอยู่อย่างเป็นกลาง/ไม่เข้าข้างฝ่ายใด" ในทางตรงกันข้าม กลุ่มต่างๆ ที่ขัดแย้งกันนั้นล้วนพยายามที่จะเข้ามา "ใช้สื่อ" ให้เป็นประโยชน์แก่ตนเอง นอกจากนั้น ดังที่กล่าวมาแล้วว่า สื่อมวลชนในระบบทุนนิยมนั้นก็ระบบธุรกิจประเภทหนึ่ง ดังนั้นสื่อมวลชนเองก็มีเงื่อนไข/ปัจจัยที่จะกำหนดวงรอบหรือผลักดันการทำงานของสื่อมวลชนโดยมิได้เป็นพลังอำนาจที่จะสามารถปฏิบัติงานอย่างอิสระได้

จากการสำรวจงานวิจัยสื่อสารสิ่งแวดล้อมในแวดวงวิชาการสื่อสารศึกษาของไทยพบว่า มีงานวิจัยที่ใช้ทฤษฎีเศรษฐศาสตร์การเมืองใน 4 แนวทางคือ

(1) ธาตรี รุ่งเจริญ (2527) เรื่อง "การใช้สื่อวิทยุกระจายเสียงในการแก้ไขความขัดแย้งศึกษาเฉพาะกรณีการแก้ไขความขัดแย้งที่เกี่ยวกับการพัฒนาแหล่งผลิตไฟฟ้าพลังน้ำในจ.กาญจนบุรีของการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย" งานวิจัยชิ้นนี้จะแสดงให้เห็นว่า "ฝ่ายที่มีอำนาจเหนือกว่า" ในความขัดแย้งได้เข้ามาใช้สื่อประเภทต่างๆ เพื่อจัดการให้ผลที่ออกมานั้นเป็นไปตามความต้องการของตนเองได้อย่างไร เป็นการศึกษาจากฝ่ายที่มีอำนาจเหนือกว่าด้านเดียว

(2) พลินี ศิริรังษี (2542) เรื่อง "การใช้สื่อของกลุ่มต่างๆ ในสภาพการณ์ความขัดแย้ง กรณีการก่อสร้างโครงการท่อส่งก๊าซจากแหล่งยาดานาผ่านป่าสงวนแห่งชาติห้วยเขย่ง" กรณีนี้เป็น

การศึกษาการใช้สื่อของกลุ่มต่างๆ ในการจัดการความขัดแย้ง โดยที่ความสามารถในการใช้สื่อนั้นก็ขึ้นอยู่กับพลังอำนาจของแต่ละกลุ่ม

(3) พวงพนา คุณวัฒน์ (2545) เรื่อง กระบวนการสื่อสารสาธารณะของกลุ่มชาวบ้านผู้คัดค้านเขื่อนปากมูล กรณีนี้เป็นการศึกษาการใช้สื่อของกลุ่มผู้ที่มีอำนาจน้อยกว่า

(4) สิริวันท์ กลิ่นละมุน (2545) เรื่อง "การสะท้อนอุดมการณ์ผ่านการเล่าเรื่องในข่าวกรณีความขัดแย้งโรงไฟฟ้าบ่อนอก" งานวิจัยชิ้นนี้เป็นการวิเคราะห์ตัวบท/เนื้อหาของสื่อมวลชนโดยสนใจมิติด้านอุดมการณ์ในสื่อผ่านเครื่องมือทางการสื่อสารที่ชื่อว่า "การเล่าเรื่อง"

6. การจำแนกประเภทของงานวิจัยการสื่อสารสิ่งแวดล้อมขององค์ประกอบการสื่อสาร

นอกเหนือจากจัดจำแนกประเภทของงานวิจัยการสื่อสารสิ่งแวดล้อมด้วยทัศนะจาก 2 สำนักคิด/ทฤษฎีหลักๆ ที่กล่าวมาแล้ว เรายังอาจจะมีวิธีการจัดแบ่งประเภทงานวิจัยการสื่อสารสิ่งแวดล้อมโดยใช้เกณฑ์เรื่ององค์ประกอบของการสื่อสาร 4 องค์ประกอบที่มี 2 องค์ประกอบเป็นส่วนที่เป็นมนุษย์ คือผู้ส่งสาร (Sender) และผู้รับสาร (Receiver) และส่วนที่เป็นอมนุษย์ 2 ส่วนคือ ตัวสื่อ/ช่องทางการสื่อสาร (Media/channel) และเนื้อหาสาร (Message/content) ในที่นี้จึงจะจัดแบ่งงานวิจัยการสื่อสารสิ่งแวดล้อมของไทยตามเกณฑ์ดังกล่าวเพื่อให้เห็นแง่มุมและโจทย์การวิจัยแต่ละองค์ประกอบว่าจะเป็นอย่างไรมั่งบ้าง ดังนี้

- 6.1 การศึกษาผู้ส่งสารในงานวิจัยการสื่อสารสิ่งแวดล้อม
- 6.2 การศึกษาผู้รับสารในงานวิจัยการสื่อสารสิ่งแวดล้อม
- 6.3 การศึกษาสื่อ/ช่องทางการสื่อสารในงานวิจัยสิ่งแวดล้อม
- 6.4 การศึกษาเนื้อหาในงานวิจัยการสื่อสารสิ่งแวดล้อม

6.1 การศึกษาผู้ส่งสารในงานวิจัยการสื่อสารสิ่งแวดล้อม

สำหรับ "ผู้ส่งสาร" ในเรื่องสิ่งแวดล้อมนั้นอาจจะแบ่งได้เป็น 3 กลุ่มคือ

(ก) กลุ่มนักสื่อสารมวลชน อันที่จริงกลุ่มนักสื่อสารมวลชนสายสิ่งแวดล้อมนั้นจัดเป็น "ตัวสื่อกลาง" ที่สำคัญที่จะเชื่อมโยงระหว่าง "แหล่งข่าว/แหล่งความรู้" กับ "ประชาชนทั่วไป" เป็นผู้ที่จะแปรแนวความคิดและศัพท์แสงต่างๆ ด้านวิทยาศาสตร์และสิ่งแวดล้อมให้อยู่ในรูปแบบที่ประชาชนจะเข้าใจได้ อย่างไรก็ตาม งานวิจัยไทยที่ศึกษากลุ่มนักสื่อสารสิ่งแวดล้อมยังมีอยู่น้อยมาก

งานวิจัยที่ศึกษากลุ่มนักสื่อสารมวลชนสายสิ่งแวดล้อมจะมีอยู่ประเด็นใหญ่ๆ การศึกษาความรู้ความตระหนักและพฤติกรรมด้านสิ่งแวดล้อมของนักสื่อสารมวลชน และการศึกษากระบวนการทำงานของนักข่าวสิ่งแวดล้อม แต่เนื่องจากชิ้นงานวิจัยมีอยู่เพียง 3-4 ชิ้น จึงยากที่จะให้ข้อสรุปได้

(ข) การศึกษาผู้ส่งสารที่เป็นแหล่งข่าว ในขณะที่การทำข่าวโดยทั่วๆ ไปนั้น แหล่งข่าวนั้นก็มีความสำคัญอยู่แล้ว แต่สำหรับในกรณีของการสื่อข่าวสิ่งแวดล้อมนั้น แหล่งข่าวก็มีความสำคัญมากขึ้นเป็นทวีคูณ ทั้งนี้เนื่องจากเหตุผลที่ปรากฏในงานวิจัยชิ้นต่างๆ ที่ได้กล่าวมาข้างต้นบ้างแล้วว่า ข่าวสิ่งแวดล้อมเป็นข่าวที่มีพื้นฐานมาจากวิทยาศาสตร์ ดังนั้น ส่วนหนึ่งของแหล่งข่าวจึงต้องเป็นผู้ที่มีความรู้ความเชี่ยวชาญเฉพาะด้าน และเนื่องจากข่าวสิ่งแวดล้อมบางข่าวเป็นข่าวที่มีผลประโยชน์เกี่ยวข้องอยู่เบื้องหลัง ดังนั้น การเลือกและรู้จักจุดยืนผลประโยชน์ของแหล่งข่าวแต่ละแห่งจึงมีความสำคัญมากยิ่งขึ้น

จากตัวอย่างของแหล่งข่าวแต่ละแห่งที่ได้กล่าวถึงมาแล้ว เราจะพบว่า อำนาจของแหล่งข่าวแต่ละแห่งนั้นมิอย่างใดเท่าเทียม ไม่ว่าจะเป็นในแง่ของ "ความเป็นสถาบัน" ความสามารถในการเข้าถึงสื่อมวลชน การมีข้อมูลที่ครบถ้วน ฯลฯ ดังเช่นงานวิจัยของพลินี ศิริรังษี (2542) ได้วิเคราะห์ให้เห็น ดังนั้นเมื่อเปรียบเทียบกับนักวิทยาศาสตร์ เจ้าหน้าที่รัฐกับองค์กรประชาชนแล้ว อับลรัตน์ ศิริวงศ์ (1992) ตั้งข้อสังเกตว่า สำหรับแหล่งข่าวที่เป็นประชาชนนั้น (แม้ว่าจะเป็นผู้ที่อยู่ใกล้ชิดกับเหตุการณ์) แต่หากมีสถานะเป็นเพียงปัจเจกบุคคล ก็จะมีคุณค่าน้อยในสายตาของสื่อมวลชน ดังนั้น กลยุทธ์ประการหนึ่งในการสร้างความชอบธรรมของบุคคลหรือกลุ่มที่ทำงานด้านสิ่งแวดล้อมก็คือ การจัดตั้งรวมกลุ่มกันและมีการประกาศตัวอย่างเป็นทางการ มีสถานที่ติดต่อ มีกิจกรรมต่อเนื่อง เพื่อให้เกิดความชอบธรรมและแปรสภาพจากการเป็น "แหล่งข่าวเฉพาะกิจ" มาเป็น "แหล่งข่าวถาวร"

อย่างไรก็ตาม งานวิจัยผู้ส่งสารที่เป็นแหล่งข่าวในงานวิจัยสื่อสารสิ่งแวดล้อมก็ยังมีปริมาณน้อยมาก (ไม่ถึง 5 ชิ้น)

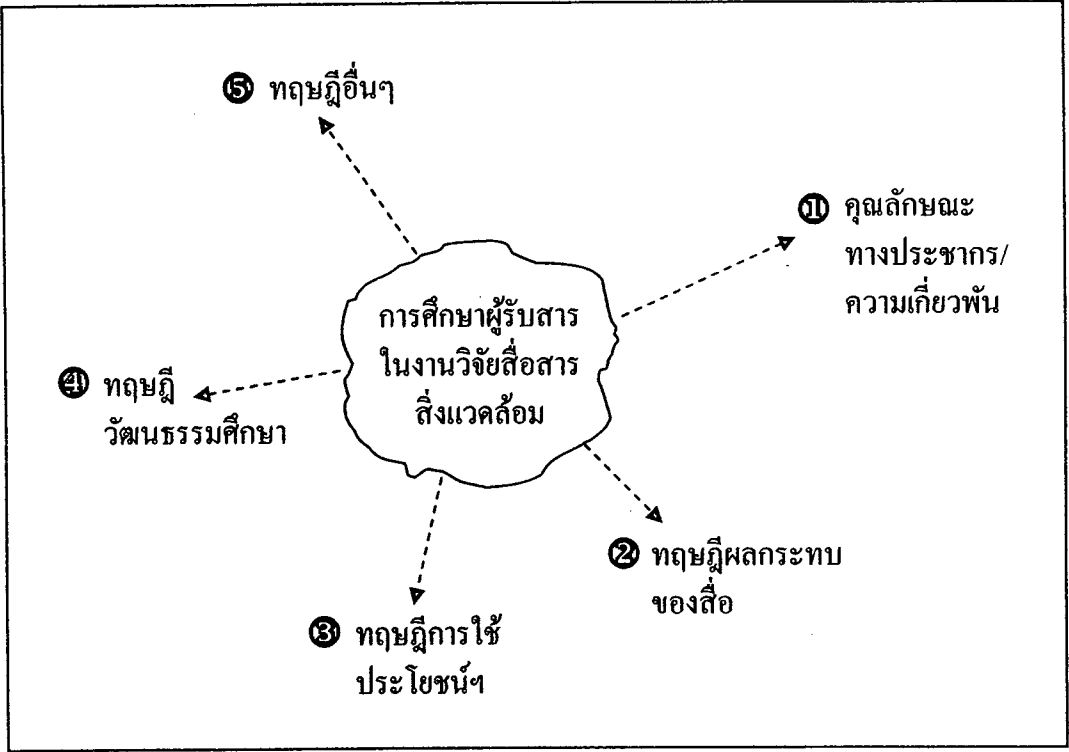
(ค) การศึกษาผู้ส่งสารที่เป็นกลุ่ม/องค์กรที่สื่อสารโดยตรง ยังมีงานวิจัยผู้ส่งสารอีกประเภทหนึ่งที่มีจำนวนมากพอสมควร คือ การที่กลุ่ม/องค์กร/หน่วยงานต่างๆ ได้ใช้การสื่อสารที่ตนเองเป็นผู้ผลิต/สร้างสรรค์ขึ้นมาเพื่อสื่อสารกับกลุ่มเป้าหมาย ในบางกรณีก็อาจจะเป็นการสื่อสารผ่านสื่อมวลชน แต่ทว่า "มุมมองของการวิจัย" จะศึกษามาจากมุมมองของกลุ่ม/องค์กร/หน่วยงานที่ใช้สื่อ มิใช่มาจากมุมมองของสื่อมวลชน หรือในบางกรณี กลุ่ม/หน่วยงานเหล่านี้อาจจะผลิตสื่อขึ้นมาใช้เอง ตัวอย่างเช่น งานวิจัยของปรีดา ยนต์พิเศษ (2541) ที่ศึกษาการสื่อสารของสถาบันสิ่งแวดล้อมไทย หรืองานของโสรัถยา เปี่ยมใจ (2545) ที่ศึกษาการสื่อสารเพื่อการประชาสัมพันธ์ และสร้างจิตสำนึกของมูลนิธิสืบ นาคะเสถียร เป็นต้น

กล่าวโดยสรุป งานวิจัยผู้ส่งสารในเรื่องการสื่อสารสิ่งแวดล้อมยังมีน้อยอยู่มาก ทั้งๆ ที่ในความเป็นจริงมีการรวมตัวกันของกลุ่มนักข่าวชมรมสิ่งแวดล้อมเกิดขึ้นแล้ว ในอนาคต ควรมีงานวิจัยในประเด็นนี้มากขึ้นเพื่อที่จะทำความเข้าใจและแสวงหาแนวทางในการพัฒนาผู้ส่งสารที่มีบทบาทสำคัญกลุ่มนี้ให้มากขึ้น

6.2 การศึกษาผู้รับสารในงานวิจัยการสื่อสารสิ่งแวดล้อม

ในงานวิจัยการสื่อสารโดยทั่วไป ปริมาณงานศึกษาผู้รับสารนั้นก็จะมีมากกว่าการศึกษาผู้ส่งสารอยู่แล้ว และยังเป็นประเด็นที่มีลักษณะเป็นปัญหาค้าง (problem-oriented) เช่น ประเด็นสิ่งแวดล้อมนี้ ก็ยังแน่นอนว่าปริมาณของงานศึกษาผู้รับสารในงานวิจัยการสื่อสารสิ่งแวดล้อมก็จะมีมากกว่าการศึกษาผู้ส่งสารอย่างแทบจะเปรียบเทียบกันไม่ได้ เนื่องจากไม่จะเป็นการทำโครงการรณรงค์ แคมเปญข่าวสาร หรืออื่นๆ ที่เกี่ยวกับสิ่งแวดล้อม ในท้ายที่สุดหรือวิธีที่จะแนบแน่นมากที่สุดถึงประสิทธิผลของการสื่อสารนั้นก็จำเป็นต้องไปวัดที่ "ผู้รับสาร"

และนอกจากจะมีจำนวนที่มากกว่าแล้ว ในเชิงคุณภาพ การศึกษาผู้รับสารในงานวิจัยสื่อสารสิ่งแวดล้อมก็ยังมีแนวทางการศึกษาที่หลากหลายกว่าอีกด้วย ทั้งนี้เนื่องจากบรรดาทฤษฎีการสื่อสารที่หนุนหลังการศึกษาผู้รับสารนั้นมีความหลากหลายมากกว่า ในที่นี้ผู้เขียนจึงจะใช้ทฤษฎีสื่อมวลชนเป็นเกณฑ์ในการจัดจำแนกงานวิจัยผู้รับสารในเรื่องการสื่อสารสิ่งแวดล้อมออกมดังนี้

ภาพที่ 30 : การศึกษารับสารในงานวิจัยสื่อสารสิ่งแวดล้อมจำแนกตามทฤษฎี

(1) การวิเคราะห์คุณลักษณะทางประชากรของผู้รับสาร (Demographic analysis) มีข้อน่าสังเกตว่า ดูเหมือนจะเป็นทำบังคับของการวิจัยเชิงปริมาณ โดยเฉพาะการศึกษาที่ต้องการดูความสัมพันธ์ระหว่าง "ตัวแปรต้น" คือพฤติกรรมการสื่อสาร กับ "ตัวแปรตาม" คือผลต่างๆ ที่คาดหวังเอาไว้ในด้านสิ่งแวดล้อม การวิจัยในลักษณะนี้มักจะมีการตรวจสอบอยู่เสมอว่า บรรดาตัวแปรภูมิหลังประชากรที่มีลักษณะเป็น "ตัวแปรสำเร็จรูป" เช่น อายุ เพศ ระดับการศึกษา รายได้ ชั้นปีที่ศึกษา ฯลฯ ได้เข้ามาเป็นตัวแปรที่เกี่ยวข้องหรือไม่ และปัญหาที่ตามมาก็คือ เนื่องจากมักไม่มี "ที่มา/เหตุผล" ว่าเพราะเหตุใดตัวแปรต้นสำเร็จรูปเหล่านี้จึงเข้ามาเกี่ยวข้องกับผลด้านสิ่งแวดล้อม ดังนั้น ไม่ว่าผลการวิเคราะห์จะพบหรือไม่พบความสัมพันธ์ก็ไม่อาจหาคำอธิบายข้อค้นพบได้ อย่างไรก็ตาม การศึกษาระดับผู้รับสารในสิ่งแวดล้อมก็ยังคงมีการใช้ตัวแปรสำเร็จรูปด้านประชากรเหล่านี้มาเป็นเกณฑ์การวิเคราะห์อยู่เสมอ และผู้เขียนเสนอว่า น่าจะต้องมีความพยายามที่จะหาคำอธิบายประกอบผลการวิจัยในส่วนที่เกี่ยวข้องกับตัวแปรเหล่านี้ให้มากขึ้น โดยต้องพยายามเชื่อมโยงให้เข้ากับประเด็นสิ่งแวดล้อมด้วย เช่น ทำไม "อายุ" จึงควรจะเกี่ยวข้องกับ "ความตระหนักด้านสิ่งแวดล้อม" คนอายุมากหรือน้อยจะมีความรู้ด้านสิ่งแวดล้อมมากกว่ากัน เพราะเหตุใด เป็นต้น

(2) การวิเคราะห์ผู้รับสารตามทฤษฎีผลกระทบของสื่อ (Impact Theory) เมื่อเปรียบเทียบการศึกษารับสารในงานวิจัยสื่อสารสิ่งแวดล้อมภายใต้ทฤษฎีต่าง/ๆ แล้ว เราอาจจะสรุปอย่างฟันธงได้เลยว่า ปริมาณงานวิจัยผู้รับสารในเรื่องสิ่งแวดล้อมนั้นจะใช้ทฤษฎีผลกระทบของสื่อ (Impact Theory2Effect study) มากที่สุด อย่างไรก็ตาม แม้จะมีปริมาณที่มากมาย แต่ในเชิงคุณภาพแล้ว การออกแบบการวิจัยผู้รับสารในเรื่องสิ่งแวดล้อมด้วยทฤษฎีผลกระทบของสื่อนั้นกลับไม่สู้มีความหลากหลายมากนัก

สำหรับตัวทฤษฎีผลกระทบของสื่อ นั้น เป็นทฤษฎีที่มีข้อตกลงเบื้องต้น (basic assumption) ที่แน่นอนประการหนึ่งคือ ความเชื่อว่า สื่อประเภทต่างๆ โดยเฉพาะสื่อมวลชนนั้นมีพลังอำนาจอันมหาศาล (powerful media) ดังนั้น เมื่อนำมาใช้ในเรื่องสิ่งแวดล้อมการวิจัยก็มักจะออกแบบว่า หากผู้รับสารมีพฤติกรรมเปิดรับสื่อมาก ก็จะสามารถเปลี่ยนแปลงความรู้ ความตระหนัก ทศนคติ และพฤติกรรมด้านสิ่งแวดล้อมตามที่ถูกสื่อสารต้องการก็ได้

และเมื่อสำรวจประเด็นด้านสิ่งแวดล้อมทั้ง 9-10 ประเด็นที่ได้กล่าวมาข้างต้น ก็พบว่า มีการนำเอา Impact Theory มาใช้อย่างครบถ้วนในทุกประเด็น และสำหรับประเภทของสื่อนั้นโดยส่วนใหญ่แล้วมักจะเน้นสื่อมวลชนขนาดใหญ่ เช่น หนังสือพิมพ์ วิทยุ โทรทัศน์ ฯลฯ ซึ่งผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะว่า ควรจะนำทฤษฎีผลกระทบของสื่อไปใช้กับพวกสื่อทางเลือก (Alternative media) หรือพวกสื่อเล็กๆ (Small media) ให้มากขึ้น ทั้งเพื่อเหตุผลในการขยายขอบเขตของสื่อให้หลากหลายขึ้น เพิ่มทางเลือกมากขึ้นในกรณีที่สื่อมวลชนใช้ไม่ได้ผล หรือไม่อาจจะเข้าถึงเพื่อการใช้ได้ รวมทั้งควรให้ความสนใจกับ "สื่อใหม่" (New media) ซึ่งมีคุณลักษณะที่ไร้ข้อจำกัดเรื่องเวลาและพื้นที่

ส่วนข้อค้นพบเกี่ยวกับผลการวิจัยที่ใช้ทฤษฎี Impact นั้น เนื่องจากงานวิจัยส่วนใหญ่ ออกแบบการวิจัยแบบหาค่าสหสัมพันธ์ระหว่างตัวแปร 2 ตัว (Correlational study) ตัวแปรหนึ่งเป็นตัวสื่อ อีกตัวแปรหนึ่งเป็นผลกระทบที่ต้องการ แต่ว่าการออกแบบเช่นนี้ทำให้คาดเดาได้ยากว่าอะไรเป็นตัวแปรต้น อะไรเป็นตัวแปรตาม เช่น เพราะมีปริมาณเปิดรับสื่อมาก ทำให้เกิดทัศนคติที่ดี หรือเป็นเพราะมีทัศนคติที่ดีอยู่แล้ว จึงมาเปิดรับสื่อ เป็นต้น และโดยส่วนใหญ่ ค่าของสหสัมพันธ์ก็มักจะสะเปะสะปะไม่มีคำอธิบาย

(3) การวิเคราะห์ผู้รับสารตามทฤษฎีการใช้ประโยชน์และความพึงพอใจ ทฤษฎีการใช้ประโยชน์นี้ เป็นทฤษฎีที่เกิดขึ้นในราวช่วงทศวรรษ 1970 ซึ่งเป็นช่วงเวลาหลังทฤษฎีผลกระทบของสื่อ (Impact Theory) และหลังทฤษฎีหน้าที่นิยมเชิงสังคม (Social Functionalism) ทฤษฎีนี้มีความสัมพันธ์ในเชิงตอบโต้กับทฤษฎีที่มีมาก่อนหน้านั้น

เมื่อเทียบกับ Impact Theory ซึ่งมีข้อตกลงเบื้องต้นว่า "สื่อมีพลังอำนาจในการโน้มน้าวผู้รับสาร" ทฤษฎีการใช้ประโยชน์ไม่เห็นด้วยกับข้อตกลงดังกล่าว แต่กลับเห็นว่าผู้รับสาร (หรือที่เรียกว่า "ผู้ใช้สื่อ/ผู้รับสาร") ต่างหากที่เป็นผู้เลือกใช้สื่อ/สารตามความต้องการความชอบและรสนิยมของตนเอง และเมื่อเทียบกับทฤษฎีหน้าที่นิยมเชิงสังคม ในขณะที่ทฤษฎีการใช้ประโยชน์ก็มีที่มาจากทฤษฎีด้านจิตวิทยาที่ใช้แนวคิดเรื่อง "ความต้องการและแรงจูงใจ" (Need & Motivation) เป็นจุดเริ่มต้นในการอธิบายพฤติกรรมของมนุษย์เหมือนกัน หากทว่า "หน่วยที่ใช้วิเคราะห์" นั้นแตกต่างกัน เนื่องจากทฤษฎีการใช้ประโยชน์สนใจหน่วยการศึกษาที่เป็น "ปัจเจกบุคคล" (individual) จึงอาจกล่าวได้ว่า ทฤษฎีการใช้ประโยชน์นั้นเป็นทฤษฎีหน้าที่นิยมเชิงปัจเจกก็ได้

อย่างไรก็ตาม เนื่องจากทฤษฎีการใช้ประโยชน์นั้น จะต้องเริ่มต้นด้วย "ความต้องการข่าวสาร" ของปัจเจกบุคคล แต่ทว่าเนื่องจากปัญหาด้านสิ่งแวดล้อมนั้นยังไม่ถูกรับรู้ว่าเป็นปัญหาสำคัญเร่งด่วนสำหรับบุคคลเมื่อเทียบกับปัญหาสุขภาพ ปัญหาการทำมาหากิน ปัญหาชีวิตครอบครัว/ความรัก/เพศ ฯลฯ และนี่จึงอาจเป็นคำอธิบายว่า เพราะเหตุใดจึงมีงานวิจัยที่ใช้ทฤษฎีการใช้ประโยชน์ไม่มากนักในเรื่องสิ่งแวดล้อม

แต่ทว่า หากนักวิจัยรู้จักเลือก "กลุ่มตัวอย่าง" ได้เหมาะกับทฤษฎี เช่น เลือกกลุ่มคนที่อยู่ใกล้กับปัญหาสิ่งแวดล้อมในทุกๆ ประเด็น ซึ่งคุณสมบัติ "ความใกล้กับปัญหา" นั้นจะเป็นตัวจุด

ประกายให้เกิดความต้องการข่าวสารขึ้นมา ก็จะใช้ทฤษฎีการใช้ประโยชน์ได้อย่างเหมาะสม การเลือกใช้ทฤษฎีการใช้ประโยชน์นั้นจึงมิควรใช้กับ "กลุ่มตัวอย่างแบบทั่วๆ ไป" แต่ควรเลือก "กลุ่มตัวอย่างที่อยู่ใกล้กับปัญหาสิ่งแวดล้อม"

(4) การวิเคราะห์ผู้รับสารตามทฤษฎีวัฒนธรรมศึกษา (Cultural studies) ทฤษฎีวัฒนธรรมศึกษาเป็นทฤษฎีใหม่ล่าสุดเมื่อเทียบกับทุกทฤษฎีที่กล่าวมาทั้งหมด โดยก่อตั้งมาในราวช่วงทศวรรษ 1970 ในประเทศอังกฤษ จากกลุ่มนักวิชาการในมหาวิทยาลัย Birmingham จึงมักถูกเรียกว่า "สำนัก Birmingham" การก่อตัวของสำนักคิดนี้เกิดมาจากการนำบางส่วนเสียของทฤษฎีเดิมๆ ที่มีอยู่แล้วมาผสมผสานกันไป เช่น ทฤษฎีเศรษฐศาสตร์การเมืองทั้งแนวคลาสสิกและแนวใหม่ (Neo-Marxist theory) ทฤษฎีสัญวิทยา (Semiology) ทฤษฎีด้านวัฒนธรรม เป็นต้น

แม้ว่าทฤษฎีวัฒนธรรมศึกษาจะเพิ่งเข้ามาในสังคมไทยได้ประมาณ 2-3 ทศวรรษเท่านั้น แต่ทว่าก็มีแง่มุมที่น่าสนใจว่า งานวิจัยประเด็นสิ่งแวดล้อมในแวดวงนิเทศศาสตร์นั้นมียานวิจัยที่เป็นไปตามข้อตกลงเบื้องต้นทั้ง 4 ข้อของทฤษฎีวัฒนธรรมศึกษาอย่างครบถ้วน กล่าวคือ

(i) ผู้รับสารไม่ว่างเปล่า ซึ่งหมายความว่า เมื่อกำหนดกลุ่มตัวอย่างที่เป็นผู้รับสารนั้น ในขณะที่ทฤษฎีผลกระทบของสื่อมักจะคิดว่า ข่าวสารที่ผู้ส่งจะเผยแพร่เป็นข่าวสารที่ใหม่เอี่ยมถอดด้าม แต่ความจริงแล้ว กลุ่มผู้รับสารนั้นมีข้อมูลความรู้ในเรื่องสิ่งแวดล้อมต่างๆ มาพอสมควรหรือนาน้อยแล้วแต่กลุ่มคน ประเด็นการวิจัยที่น่าจะศึกษาต่อไปน่าจะก้าวต่อไปว่า ความรู้/ความเข้าใจ-ทัศนคติ/พฤติกรรมเดิมที่ผู้รับสารมีอยู่นั้นจะหนุนช่วยหรือจะเป็นอุปสรรคต่อการยอมรับข่าวสารใหม่ๆ มากกว่า

(ii) สื่อเก่า/สื่อใหม่อะไรก็ไม่เกี่ยง ในขณะที่ Impact theory ยังคงหมกมุ่นอยู่กับการทดสอบประสิทธิภาพของสื่อแต่ละประเภทนั้น ทฤษฎีวัฒนธรรมศึกษาได้ก้าวไปถึงแนวคิดที่ว่า ไม่มีสื่อประเภทใดมีความสมบูรณ์ครบถ้วน ทุกสื่อล้วนมีทั้งข้อเด่นและข้อจำกัด โจทย์การวิจัยในวัฒนธรรมศึกษาจึงมุ่งไปที่ "วิธีการบูรณาการสื่อหลายๆ ประเภทให้มีประสิทธิภาพสูงสุด" มากกว่า

(iii) การถอดรหัสของผู้รับสาร (Decoding) จากอิทธิพลของทฤษฎีสัญวิทยาที่ระบุว่า รหัสที่อยู่ในระบบคิดของผู้คนเป็นตัวกำหนดการสร้าง ความหมายและการรับรู้ ในขณะที่ค่านิยมของสิ่งแวดล้อมนิยมหนึ่งมุ่งไปที่ "สิ่งแวดล้อมในใจ" ดังนั้น จึงมียานวิจัย 2-3 ชิ้นที่ศึกษาการถอดรหัส ความหมายของผู้รับสาร ผู้วิจัยมีความเห็นว่า งานวิจัยในลักษณะนี้ควรมีให้มากขึ้น เนื่องจากกระบวนการประกอบสร้างความหมายสิ่งแวดล้อมในสังคมนั้นมีหลายชุด เช่น คำว่า "เขื่อน" หมายความว่าอะไร มีนัยยะอะไร และการรับรู้ความหมายนั้นมีความสัมพันธ์กับการขึ้นากการกระทำอย่างยิ่ง

(iv) ผู้รับสารคือผู้สร้างวาทกรรมต่อรอง เนื่องจากทฤษฎีวัฒนธรรมศึกษาได้ใช้แบบจำลองการสื่อสารที่มีได้แยก "ผู้ส่งสาร" กับ "ผู้รับสาร" ออกจากกัน และในสภาพความจริง กลุ่มผู้กระทำการด้านสิ่งแวดล้อมก็มีอยู่หลายๆ กลุ่ม ดังนั้น จึงมียานวิจัยอยู่กลุ่มหนึ่งที่เริ่มสนใจการวิเคราะห์ "วาทกรรม" (discourse) รวมทั้งปฏิบัติการตอบโต้/การปะทะกันของวาทกรรมชุดต่างๆ กลุ่มตัวอย่างที่เคยมีสถานะเป็น "ผู้รับสาร" ในกระบวนการทัศน์เดิม เช่น กลุ่มประชาชน กลุ่มชาวบ้าน ในสายตาของทฤษฎีวัฒนธรรมศึกษา กลุ่มตัวอย่างเหล่านี้จึงมีสถานะที่เพิ่มขึ้น คือเป็นผู้สร้างวาทกรรมต่อรองด้วย

6.3 การศึกษาสื่อ/ช่องทางการสื่อสารในงานวิจัยการสื่อสารสิ่งแวดล้อม

ในงานวิจัยด้านการสื่อสารทุกเรื่องจำเป็นจะต้องมี "ตัวสื่อ/ช่องทางการสื่อสาร" ร่วมอยู่ด้วยเสมอ อย่างไรก็ตาม สถานะของตัวสื่อในงานวิจัยแต่ละชิ้นก็อาจจะมีแตกต่างกันออกไป ในงานวิจัยบางชิ้น "ตัวสื่อ" อาจจะมีสถานะเป็นเพียง "พื้นหลัง" (background) เท่านั้น ในขณะที่งานวิจัยบางชิ้น ตัวสื่ออาจจะมีสถานะเป็น "ตัวแปรตัวหนึ่ง" อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยก็มีข้อสังเกตว่า แม้ตัวสื่อจะมีสถานะเขยิบขึ้นมาเป็นตัวแปร แต่ในการอธิบายของการวิจัยที่เกี่ยวข้องกับที่มาและที่ไปของ "ความเป็นสื่อ" ของตัวแปรสื่อ่นั้น ก็ยังไม่ค่อยเป็นที่น่าพอใจนัก อันอาจจะเนื่องมาจากฐานความรู้ความเข้าใจเรื่อง "สื่อ" ที่ยังไม่กว้างขวางมากพอ

ในแง่วิจัยสื่อสารสิ่งแวดล้อม มีแนวทางการศึกษาสื่อ/ช่องทางการสื่อสารอยู่ 2 แนวทางคือ

(i) การเปรียบเทียบประสิทธิผล/ประสิทธิภาพระหว่างสื่อประเภทต่างๆ ซึ่งอันที่จริงแล้ว ประสิทธิภาพและประสิทธิผลของสื่อแต่ละประเภทนั้น ยังต้องผันแปรไปตามเป้าหมาย/วัตถุประสงค์ของการใช้และกลุ่มผู้รับสารด้วย

(ii) การเลือกศึกษาเฉพาะสื่อบางประเภท เพื่อตรวจสอบผลกระทบ มีงานวิจัยบางชิ้นที่เลือกใช้สื่อทางเลือก/สื่อที่เจาะเฉพาะประเด็นสิ่งแวดล้อม เช่น สื่อละคร คู่มือเดินทางท่องเที่ยวเส้นทางธรรมชาติ ฯลฯ ผู้วิจัยเห็นว่า งานศึกษาประเภทนี้ควรมีให้มากขึ้น และควรเริ่มต้นจากสื่อที่มีการใช้อยู่จริงในบริบทของเรื่องสิ่งแวดล้อม เช่น แผนที่จำลอง สื่อค่าย ฯลฯ แทนที่จะเอาประเภทสื่อของสื่อสารมวลชนเป็นตัวตั้ง

สำหรับทฤษฎีเฉพาะๆ บางทฤษฎี เช่น ทฤษฎีวิวัฒธรรมศึกษาจะพิจารณา "ตัวสื่อ/ช่องทางการสื่อสาร" ที่มากกว่า "การเป็นสื่อ" โดยได้นำเอาแนวคิดเรื่อง "พื้นที่สาธารณะ" (public sphere) มาใช้ ซึ่งในอนาคตควรนำแนวคิดดังกล่าวมาใช้ในการวิจัยบ้าง

6.4 การศึกษาเนื้อหาในงานวิจัยสื่อสารสิ่งแวดล้อม

การวิเคราะห์เนื้อหา (Content analysis) นั้น ถือเป็นเครื่องมือเฉพาะของสาขานิเทศศาสตร์ ดังนั้น จึงมีงานวิจัยสื่อสารสิ่งแวดล้อมจำนวนมากพอสมควรที่ได้ใช้เครื่องมือชิ้นนี้ และเครื่องมือการวิเคราะห์เนื้อหานี้ยังมีการจำแนกประเภทแยกย่อยลงไปอีก เช่น เป็นการวิเคราะห์เนื้อหาในเชิงปริมาณ และเป็นการวิเคราะห์เนื้อหาในเชิงคุณภาพ โดยที่การวิเคราะห์เนื้อหาในฐานะเครื่องมือนี้ยังถูกนำไปใช้เพื่อตอบโจทย์การวิจัยที่ตั้งมาจากทฤษฎีต่างๆ เช่น Reflection Theory/Impact Theory/Functionalism/Agenda-Setting/Social Construction of Reality เป็นต้น

จากการสำรวจงานวิจัยสื่อสารสิ่งแวดล้อมที่ทำการวิเคราะห์เนื้อหาพบประเด็นที่น่าสนใจดังนี้

(i) **แง่มุมของการวิเคราะห์เนื้อหา** เนื่องจาก "เนื้อหาสาร" (content/message) เป็นข้อมูลที่มีอยู่แล้ว (existing data) แต่ทว่าผู้วิจัยจะต้องไปสกัดหาคำตอบออกมา เครื่องมือช่วยการสกัดนั้นก็คือ บรรดาเกณฑ์ (categories) ที่จะใช้ศึกษา ในกรณีของเนื้อหาประเภทข่าวสิ่งแวดล้อม โจทย์การวิจัยที่ช่วยสร้างเกณฑ์วิเคราะห์ก็จะมีเช่น มีเนื้อหาประเภทใดบ้าง มากน้อยเพียงใด มีความถูกต้องหรือไม่ ใช้แหล่งข่าวที่ไหนดบ้าง เป็นต้น

(ii) **การวิเคราะห์เนื้อหาในเชิงปริมาณ** เนื่องจากปริมาณเนื้อหานั้นสามารถเป็นตัวบ่งบอกหลายสิ่งหลายอย่างตามแต่ละทฤษฎี เช่น ปริมาณของเนื้อหาสารในสื่อเป็นตัวสะท้อนความรุนแรง

ของปัญหาสิ่งแวดล้อมในโลกแห่งความจริง ปริมาณเนื้อหาเป็นเครื่องหมายระบุความสำคัญหรือความเร่งด่วนของปัญหา ฯลฯ ในระยะเริ่มแรกของงานวิจัยสื่อสารสิ่งแวดล้อมจึงมักใช้การวิเคราะห์เนื้อหาเชิงปริมาณเพื่อตอบโจทย์ที่ตั้งอยู่ภายใต้ทฤษฎีกระแสหลักเป็นส่วนใหญ่

(iii) การวิเคราะห์เนื้อหาในเชิงคุณภาพ การวิเคราะห์เนื้อหาเชิงคุณภาพนั้นจะมาควบคู่กับกระบวนการค้นใหม่ของสื่อสารศึกษาที่เริ่มเน้นเรื่องการวิเคราะห์สัญลักษณ์และความหมายต่างๆ วิเคราะห์วิธีการเล่าเรื่องเพื่อสร้างความหมาย รวมทั้งวิเคราะห์วาทกรรมที่เน้นการใช้ภาษาที่บวกผสมด้วยอำนาจต่างๆ ในสังคม อย่างไรก็ตาม เนื่องจากเป็นวิธีการวิเคราะห์ที่เพิ่งเริ่มเข้ามาในแวดวงวิชาการไทย และโดยเฉพาะยังเป็น "หน้าใหม่" ในประเด็นสิ่งแวดล้อม จึงยังมียานวิจัยที่ไม่มากนัก ความจริงแล้วการวิเคราะห์เนื้อหาเชิงคุณภาพนั้นจะสามารถตอบโจทย์ด้านสิ่งแวดล้อมได้ดีพอสมควร เช่น ตอบโจทย์ว่า ปัญหาสิ่งแวดล้อมนั้นใครเป็นคนสร้าง มีความรุนแรงมากน้อยเพียงใด เป็นปัญหาที่สามารถรอได้ไหม เป็นปัญหาที่จะคลี่คลายได้ด้วยเวลา/ด้วยตัวเอง เป็นปัญหาที่มนุษย์สร้างขึ้นหรือเป็นไปเพราะธรรมชาติ ฯลฯ